
Τεκμήρια

Τόμ. 12 (2014)

(2013-2014)

Επιγραφές και σπαράγματα από την Έδεσσα, την Άρνησσα και την Αλμωπία

*Αναστασία Χρυσοστόμου, Μύρινα Καλαϊτζή,
Πασχάλης Πασχίδης*

doi: [10.12681/tekmeria.311](https://doi.org/10.12681/tekmeria.311)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Χρυσοστόμου Α., Καλαϊτζή Μ., & Πασχίδης Π. (2015). Επιγραφές και σπαράγματα από την Έδεσσα, την Άρνησσα και την Αλμωπία. *Τεκμήρια*, 12, 29–80. <https://doi.org/10.12681/tekmeria.311>

Επιγραφές και σπαράγματα από την Έδεσσα, την Άρνισσα και την Αλμωπία

Στην παρούσα μελέτη δημοσιεύονται δεκαεπτά νέες επιγραφές από την πόλη της Έδεσσας, τη σύγχρονη Άρνισσα και την περιοχή της Αλμωπίας. Παρότι πολλές από τις επιγραφές είναι αποσπασματικές, το ενδιαφέρον τους δεν είναι αμελητέο για το ονομαστικό και την εικόνα της κοινωνίας της Έδεσσας, πόλης που κατεχοχήν επηρεάστηκε από τη διάνοιξη της Εγνατίας οδού, και των γειτονικών της περιοχών. Οι δεκατρείς πρώτες επιγραφές ήλθαν στο φως κατά την πραγματοποίηση σωστικών ανασκαφικών ερευνών και περισυλλογών στην ακρόπολη και στην κάτω πόλη της αρχαίας Έδεσσας, καθώς και από τις εργασίες συντήρησης και ανάδειξης των χώρων και των ευρημάτων εσωτερικά της νότιας πύλης στην κάτω πόλη.¹ Οι επόμενες δύο επιγραφές (αρ. 14-15) περισυνελέγησαν το 2007 από τη θέση «Ναυτικός Όμιλος», νότια της Άρνισσας, οικισμού του Δήμου Έδεσσας, και εμπλουτίζουν τα υπάρχοντα στοιχεία για την κατοίκηση της περιοχής κατά τη

---

1. Για την πόλη της Έδεσσας, τα ευρήματα και τις εργασίες συντήρησης και ανάδειξης στην κάτω πόλη μέχρι το 2008, βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (Έδεσσα 2008) και Αναστασία Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα. Τα νεκροταφεία* (Βόλος 2013), με την παλαιότερη βιβλιογραφία. Για τις νεότερες εργασίες συντήρησης και ανάδειξης, βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Αρχαιολογικός χώρος Έδεσσας. Οι χώροι 11ος-30ος αριστερά της νότιας πύλης, βόρεια και νότια της Α' αριστερής παρόδου», *ΑΕΜΘ* 24 (2010) [2014] 87-96, καθώς και *ΑΕΜΘ* 2011, 2012, υπό έκδοση. Ακόμη, βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα. Η οχύρωση. Λεύκωμα και ψηφιακό βιβλίο* (Έδεσσα 2014), ειδικότερα σελ. 73-83 του λευκώματος. Για την τυπολογία των επιτυμβίων μνημείων των αυτοκρατορικών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από την Έδεσσα, καθώς και τη γενική έλλειψη ανασκαφικών δεδομένων για την αρχική τους τοποθέτηση, βλ. Χρυσοστόμου, *Νεκροταφεία* (ό.π.) 411-413, 420-421 (για την ευτυχί όσο και σπάνια συγκυρία ανεύρεσης επιτύμβιας στήλης των αυτοκρατορικών χρόνων κατά χώραν, βλ. π.χ. Π. Χρυσοστόμου, «Ανασκαφή στο ΝΔ νεκροταφείο της Νικόπολης», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 26 [1984] 9-37, ιδίως 21-23, πίν. 7β, σχ. 3 [Τ13]). Τρία πολύ μικρά αδιάγνωστα ενεπίγραφα σπαράγματα από την Έδεσσα παρουσιάζονται συνοπτικά στις σημειώσεις 4, 69 και 72, χάριν πληρότητας. Η έρευνα των Π. Πασχίδη και Μ. Καλαϊτζή για την παρούσα εργασία εντάσσεται στην υλοποίηση του έργου InCoMac («Αριστεία» I - 1104) του ΕΠ ΕΔΒΜ, η οποία συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΚΤ) και εθνικούς πόρους.

ρωμαϊκή περίοδο.² Τέλος, παρουσιάζονται δύο ακόμη επιγραφικά ευρήματα (αρ. 16-17) από την περιοχή της Αλμωπίας, σε συνέχεια του εμπλουτισμού της μικρής επιγραφικής παραγωγής της περιοχής, τον οποίο μία από τους υπογράφοντες είχε αρχίσει σε προηγούμενο άρθρο.³

Έδεσσα – Ακρόπολη

1. AKE 4507. Απότμημα επιτύμβιου επιγράμματος (εικ. 1).

Η επιγραφή περισυνελέγη από τις ανώτερες, διαταραγμένες επιχώσεις του οικοπέδου Ζουντ Ομπάιντ (Ο.Τ. 130), στο οποίο πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή κατά το 2004.⁴ Ήλθαν στο φως οικιστικά κατάλοιπα όλων των εποχών, γεγονός αναμενόμενο, δεδομένου ότι το οικόπεδο βρίσκεται εντός των ορίων της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας, του βυζαντινού κάστρου των Βοδενών και της παραδοσιακής συνοικίας Βαρόσι. Η αποσπασματική επιτύμβια επιγραφή που παρουσιάζεται στη συνέχεια πρέπει να προέρχεται από τα εκτός των τειχών νεκροταφεία της ακρόπολης: τα τείχη, άλλωστε, απέχουν λιγότερο από 100 μ. από το ως άνω οικόπεδο.

Πλάκα από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, αποκεκρουμένη άνω, αριστερά και κάτω αποκρούσεις φέρει και η δεξιά πλευρά, η οποία όμως διασώζει τμήμα της αρχικής επιφάνειας του δεξιού κροτάφου· η οπίσθια όψη επίπεδα δουλεμένη, με επικαθίσεις. Διαστάσεις: ύψος 0,23 μ., πλάτος 0,18 μ., πάχος 0,023 μ. Η χάραξη της επιγραφής έγινε με τη βοήθεια εγχάρακτων κανόνων. Ύψος γραμμμάτων: 0,02 μ., διάστιχα: 0,003-0,005 μ. Χαρακτηριστικά γράμματα τα ορθογώνια έψιλον και σίγμα,

2. Για τα ευρήματα από την Άρνισσα και την παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. κυρίως Αναστασία Χρυσοστόμου, «Η λίμνη Βεγορίτιδα και η ευρύτερη περιοχή της. Το αρχαιολογικό παρελθόν, παρόν και μέλλον», στο Κ. Μοσχάκης (επιμ.), *Η λίμνη Βεγορίτιδα σήμερα. Συμπεράσματα, Προτάσεις, Έργα. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης, Άρνισσα 23 Μαΐου 2004* (Θεσσαλονίκη 2006) 55-88.

3. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Τέσσερις νέες επιγραφές από την Έδεσσα και την Αλμωπία», *Τεκμήρια* 11 (2012) 115-138.

4. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Σωστική ανασκαφή κατά το 2004 στο οικόπεδο Ζουντ Ομπάιντ στην Έδεσσα. Γωνία Αρχιερέως Μελετίου και Κοραή. Ο.Τ. 130», *AEMΘ* 18 (2004) [2006] 591-608, ειδικότερα 592, όπου και γίνεται αναφορά στις επιγραφές. Από τις διαταραγμένες επιχώσεις του ίδιου οικοπέδου προέρχεται και μικρό απότμημα (**AKE 4522**) από λευκό, χονδρόκοκκο μάρμαρο, αποκεκρουμένο καθ' όλες τις πλευρές, ύψους 0,07 μ., πλάτους 0,085 μ. και πάχους 0,015 μ. Φέρει τμήμα επιγραφής σε δύο στίχους ([---]AU^{vac}| [---]) της ύστερης αρχαιότητας (εικ. 2).

το ρομβοειδές όμικρον, το γωνιώδες ψι και το πι, του οποίου προεκτείνεται η οριζόντια κεραία και από τις δύο πλευρές.

Τέλη 3ου – πρώτο μισό 4ου αι. μ.Χ.

[-----]ΙΔΕ
 [-----]ΛΕΜΑ
 [---- ἐς δά]χρυα ρίψεις
 4 [----- π]άντες ἐεί
 [-----]Ϟ vacat
 [-----]μέχρι Μαρης
 [-----]μυν ἐπαν-
 8 [-----]Ν οὔνομα
 [-----]πόρε μόρσει-
 [μον -----.]Ϟ vacat
 [-----]

Στ. 1: Από το πρώτο γράμμα σώζεται το κατώτατο τμήμα μιας καθέτου. Στ. 2: Το τριγωνικό γράμμα είναι λάμδα μάλλον παρά άλφα. Στ. 3: Από το πρώτο ορατό γράμμα σώζεται μόνο το κάτω μέρος μιας δεξιάς διαγωνίου· από το δεύτερο μόνο η κάθετος, αλλά, δεδομένης και της απόστασης από το ύψιλον που ακολουθεί, είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για ρω. Στ. 4: Η γραφή *ἐεί* αντί *αιεί* μαρτυρείται και στην *I. Iasos* 419, στ. 22). Στ. 7: Ίσως [δρι]μύν, επίθετο που θα ταίριαζε στον θάνατο που θα αναφερόταν στους στ. 9-10 (πρβλ. *Αισχ.*, *Άγ.* 1501), αλλά και σε έντονο συναίσθημα. Στ. 9-10: Ίσως *μόρσει*[μον *ἤμαρ* ---] (πρβλ. μεταξύ άλλων παραδειγμάτων *IG II² 3811· IG XII 5, 590*). Στ. 11: Διακρίνεται το ανώτερο τμήμα δύο χαράξεων: ενός -ελαφρά καμπύλου- τριγωνικού ίχνους και μιας κεραίας που επίσης καμπυλώνει ελαφρά. Το διαφορετικό βάθος της χάραξης, η μεγάλη μεταξύ τους απόσταση και το καμπύλο σχήμα τους που είναι ασύμβατο με τα γράμματα της επιγραφής δεν επιτρέπουν την υπόθεση ότι πρόκειται για ίχνη γραμμάτων (οπότε θα μπορούσε κανείς να φανταστεί ψηφία της χρονολόγησης: ΛΥ, μεταξύ 430 και 439 της επαρχιακής χρονολόγησης, δηλαδή μεταξύ 282/3-291/2 μ.Χ.). Πρόκειται λοιπόν πιθανότατα για τμήμα εγχάρκτης διακόσμησης.

Πρόκειται για επιτύμβιο επίγραμμα, τις μετρικές ενότητες του οποίου φαίνεται πως διακρίνουν τα κισσόφυλλα στους στ. 5 και 10. Στην πρώτη φράση που αναγνωρίζεται (στ. 3), τα *δάχρυα* παραπέμπουν ασφαλώς σε ένα από τα γνωστότερα θέματα των επιτυμβίων επιγραμμάτων, ιδίως των αώρων νεκρών: ο αποθανών αφήνει με

τον χαμό του μόνο δάκρυα στους οικείους του, ιδίως στους γονείς του.⁵ Το θέμα, μαρτυρούμενο και σε επιγράμματα από άλλες μακεδονικές πόλεις,⁶ είναι τόσο ισχυρό στην επιτάφια ποίηση ώστε διατηρείται και στα χριστιανικά επιγράμματα.⁷ Η σύνταξη της λέξης δάκρυα με το ρήμα που ακολουθεί είναι λιγότερο σαφής. Πρόκειται ασφαλώς για το ρήμα *ρίπτω* στο δεύτερο πρόσωπο του μέλλοντα και όχι για πληθυντικό του ουσιαστικού *ρίψις*, που δεν θα συντασσόταν με τα δάκρυα που προηγούνται και θα παρέμενε τελειώς σκοτεινό. Αλλά το έντονο ρήμα *ρίπτω* δύσκολα μπορεί να λάβει άμεσο αντικείμενο τα δάκρυα και δεν μαρτυρείται τέτοια χρήση σε επιτύμβια επιγράμματα.⁸ Επιπλέον, το δεύτερο πρόσωπο του ρήματος θα σήμαινε ότι το λαούν μνημείο απευθύνεται σε οικείο του νεκρού, και όχι στον ίδιο τον νεκρό ή στον παροδότη, ως συνήθως. Είναι λοιπόν προτιμότερο να θεωρήσουμε ότι το ρήμα δεν έχει άμεσο αντικείμενο τα δάκρυα, αλλά ότι έχουμε εμπρόθετο προσδιορισμό: *ἐς δάκρυα ρίψεις* (εννοείται, για παράδειγμα, «τους γονείς») θα ήταν μια φράση με κοντινά παράλληλα στον πεζό και ποιητικό αρχαιοελληνικό λόγο.⁹

Για τα συμφραζόμενα της φράσης *πάντες αἰεὶ* που αναγνωρίζεται στη συνέχεια δεν μπορούν να γίνουν υποθέσεις. Στην επόμενη μετρική ενότητα ανήκει μια ενδιαφέρουσα αλλά και προβληματική φράση. Η δεύτερη λέξη είναι μάλλον κύριο όνομα και όχι το σπανιότατο προσηγορικό *μάρη* (χέρι). Η αναμενόμενη χρήση του *μέχρι* θα ήταν ως συντασσόμενης με γενική πρόθεσης, εδώ αναγκαστικά τοπικής, λόγω του κυρίου ονόματος που ακολουθεί. Τοπωνύμιο Μάρη

5. Βλ. για παράδειγμα στο επιγραφικό ευρετήριο της Anne-Marie Vérilhac, *Παῖδες ἄωροι. Poésie funéraire* (Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 41, Αθήνα 1978 και 1982) τ. Ι 300, λ. δάκρυ.

6. Πέλλα: SEG 51 (2001) 841, κατά την ερμηνεία του Α. Χανιώτη· Αιγές: Εύα Κοντογουλίδου, «Μία ανάγλυφη επιτύμβια στήλη με επίγραμμα από τη Νεκρόπολη των Αιγών», *Μελετήματα Ημαθίας* 3 (2011) 15-41.

7. Ένα μακεδονικό παράδειγμα: SEG 48 (1998) 790 (Δίον, 5ος αι. μ.Χ.).

8. Το συνηθέστερο ρήμα που χρησιμοποιείται για τα δάκρυα με την έννοια αυτή (όταν δηλαδή δεν έχουμε τη στερεοτυπική εικόνα «ο νεκρός αφήνει στους γονείς του δάκρυα», οπότε το συνηθέστερο ρήμα είναι με μεγάλη διαφορά το *λείπω*) είναι το ρήμα *χέω* (δευτερευόντως το *λείβω*). Σε παράλληλο από την Θεσσαλονίκη χρησιμοποιείται το ρήμα *βάλλω* (IG X 2, 1, 847: δάκρυα ἐπὶ Λυσανίαο, ὄδοιπόρε, βάλλε κατ[ε]λθών· πρβλ. Peek, GVI 1536 [Μίλητος]: οἰκτρὰ πατήρ ἐπὶ σοὶ βάλε δάκρυα). Άλλα ρήματα «βολής» που συντάσσονται με δάκρυα είναι ακόμη πιο ήπια από το *βάλλω*: π.χ. *πέμπω*.

9. Βλ. π.χ. Ηρόδ. 2.96 (*ἐς δάκρυά τε ἔπεσεν τὸ θέητρον*) και Ευριπ., *Ἑλένη* 1325: *ρίπτει τ' ἐν πένθει*.

όμως δεν μαρτυρείται,¹⁰ γεγονός που αδυνατίζει την υπόθεση. Ίσως λοιπόν είναι προτιμότερο να υποθέσουμε ότι πρόκειται εδώ για τη σπάνια χρήση του *μέχρι* ως χρονικού συνδέσμου χωρίς το απαραίτητο συνδετικό μόριο, με παράλληλα ακριβώς σε επιτύμβια επιγράμματα αώρων νεκρών: *μέχρι παῖδα πατήρ ἔ[λεεινός] θάψη*.¹¹ Στην περίπτωση αυτή το όνομα που ακολουθεί είναι αρσενικό σε ονομαστική. Με βάση τα ανωτέρω, το πιθανότερο νόημα της φράσης είναι μάλλον «μέχρι ο Μαρης να. . .».

Το όνομα Μάρης μαρτυρείται ως όνομα άγνωστου από αλλού ήρωα σε απόσπασμα του Ησιόδου¹² και έχει υποθετικά συμπληρωθεί *-Μάρ[ης]-* από τους συντάκτες του *LGNP I* ως ανθρωπωνύμιο υστεροαρχαϊκών επιγραφών της Εύβοιας.¹³ Μάρης ονομάζεται Λύκιος ευγενής στον Όμηρο¹⁴ πολύ αργότερα, ομόηχο όνομα μαρτυρείται σε επιτύμβιο της Θεσσαλονίκης, ίσως σε επιτύμβιο της Λυδίας, ως όνομα Αιγυπτίων χωρικών στην ελληνορωμαϊκή Αίγυπτο, Εβραίων στην Ιταλία και χριστιανών στη Σικελία,¹⁵ καθώς και σε παλαιοχριστιανικές φιλολογικές πηγές,¹⁶ όπου αποτελεί παράλληλη μορφή του *-σημιτικής* ίσως προέλευσης¹⁷ ανθρωπωνυμίου Μαρας, το οποίο επίσης μαρτυρείται στη Μακεδονία.¹⁸

10. Πρβλ. πάντως τα σημαντικά τοπωνύμια Μαρα (βλ. W. Enßlin, *RE XIV* [1930] 1416-21, λ. Mara αρ. 1-2), ενώ και το θρακικό τοπωνύμιο Marene = Μαρηνή που απαντά στον Λίβιο 42.67.4 θα μπορούσε θεωρητικά να αποτελεί παράγωγο ενός αμάρτυρου τοπωνυμίου Μάρη.

11. *IG II²* 13136.

12. Ησιόδος, απ. 271 M.-W., στον Αθήναιο 11.498AB.

13. *IG XII 9*, 56.50, 56.167, 56.395· πρβλ. *LGNP I*, λ. Μάρης.

14. Ίλ. Π 319· το ομηρικό όνομα φαίνεται πως είναι ανατολικής προέλευσης· πρβλ. R. Janko, *The Iliad: A Commentary. Volume IV: books 13-16* (Καίμπριτζ 1992) 359.

15. Μάρης στη Μακεδονία: *SEG 31* (1981) 647 (2ος-3ος αι. μ.Χ.)· στη Λυδία: βλ. H. Malay, «Some Inscriptions from Lydia up for Auction», *EA 39* (2006) 96-97 αρ. 15 (251/2 μ.Χ.) (*SEG 56* [2006] 1274), με περαιτέρω βιβλιογραφία· στην Αίγυπτο: παλαιότερο παράδειγμα στο δεύτερο μισό του 3ου αι. π.Χ. (*CPR I* 36, στ. 18 και *P. Count 24*, στ. 61)· στην Ιταλία και Σικελία: βλ. *LGNP IIIA*, λ. Μάρης αρ. 2-5 (3ος-5ος αι. μ.Χ.).

16. W. Enßlin, *RE XIV* (1930), λ. Mari / Mares 1711-12, αρ. 1-4.

17. Πρβλ. την επίκληση Μαρα (στην κλητική) που χρησιμοποιείται για τον Απόλλωνα σε επίγραμμα των Σούσων (*SGO III* 9-11, αρ. 12/13/01).

18. Μαρας στα Καλίνδοια: *SEG 42* (1992) 580, στ. 95 (βλ. τη συζήτηση στο M.B. Hatzopoulos και Louisa D. Loukourouli, *Recherches sur les marches orientales des Téménides (Anthémonte-Kalindoia)* (Μελετήματα 11· Αθήνα 1992 και 1996) II 286, σημ. 3. Το όνομα μαρτυρείται και στην Φρυγία (*TAM IV* 361) και στην Ισαυρία (*MAMA III* 574) επιγραφικά, συχνά δε ως όνομα λογίων, επισκόπων και άλλων εκκλησιαστικών παραγόντων σε παλαιοχριστιανικές πηγές (βλ. W. Enßlin, *RE XIV* [1930], 1416-21, λ. Mara αρ. 3-19). Ας σημειωθεί εδώ πως θηλυκό όνομα Μάρη

Δύο στίχους πιο κάτω αναφερόταν το όνομα του νεκρού (οὔνομα), ενώ η μετρική μονάδα και το επίγραμμα τελειώνουν με άλλη μια συχνή έννοια των επιγραμμάτων αώρων νεκρών, την εικόνα του Άδη που φέρνει (πόρε) τον θάνατο (μόρσιμον [ῆμαρ;]).

Αβέβαιη είναι και η χρονολόγηση της επιγραφής. Ο τύπος των γραμμάτων, σεγωνιώδη σχήματα, με καθαρές γραμμές χωρίς διακοσμητικά στοιχεία και ήδη κάπως μακρόστενων, δεν έχει ακριβή παράλληλα. Η σύγκριση με παρεμφερείς τύπους γραμμάτων των οποίων αποτελεί μετεξέλιξη οδηγεί σε μια χρονολόγηση μάλλον στον τέταρτο αιώνα,¹⁹ αλλά τότε ο μη χριστιανικός χαρακτήρας του σωζόμενου τουλάχιστον τμήματος του κειμένου θα εξέπληττε.

2. AKE 4523. Απότμημα αδιάγνωστης επιγραφής (εικ. 3).

Προήλθε από τις διαταραγμένες επιχώσεις του ίδιου οικοπέδου με την προηγούμενη. Μικρό απότμημα από λευκό, χονδρόκοκκο μάρμαρο, αποκεκρουμένο καθ' όλες τις πλευρές· στο μικρό τμήμα κατά το οποίο σώζεται, η οπίσθια όψη εμφανίζεται επίπεδα δουλεμένη. Διαστάσεις: ύψος 0,11 μ., πλάτος 0,08 μ., πάχος 0,025 μ. Ύψος γραμμάτων 0,045-0,023 μ., διάστιχο 0,015-0,03 μ.

3ος αι. μ.Χ.

[---]ΑΦΟΙ[---]

[---]ΕΜ[---]

δεν μαρτυρείται και πως το θηλυκό Μάρα (αν υποθέσουμε ότι μια γενική Μάρης θα μπορούσε να αντιστοιχεί σε αυτό), που μαρτυρείται στην Κυρηναϊκή και στην Κάτω Ιταλία (βλ. τα οικεία λήμματα στο *LGPN I* και *III A* αντίστοιχα), δεν υπάρχει λόγος να συσχετιστεί με το εβραϊκό όνομα Μαρία.

19. Τα γωνιώδη γράμματα της επιγραφής αποτελούν μετεξέλιξη ενός τύπου γραμμάτων που μαρτυρείται σε επιγραφές από τον τρίτο αιώνα και εξής, με χρονολογημένο παράδειγμα από την ευρύτερη περιοχή την επιγραφή *SEG 43 (1993) 441* από την Αγροσυκιά Πέλλας (229/30 μ.Χ.). Για παραδείγματα από την Έδεσσα, βλ. π.χ. την *SEG 43 (1993) 389* (ΑΚΛ 1983/24, 3ος αι.), την *SEG 38 (1988) 605* (ΑΚΕ 6103, ύστερος 3ος αι., με τα γράμματα ήδη πιο μακρόστενα) ή την αδημοσίευτη ΑΚΕ 155 (επίσης μη χριστιανικό επίγραμμα, με κισσόφυλλα να διακρίνουν τις μετρικές μονάδες όπως στην επιγραφή μας), όπου τα γράμματα έχουν γίνει ακόμη πιο μακρόστενα. Κοντινότερο χριστιανικό παράδειγμα από την Έδεσσα αποτελεί ίσως η D. Feissel, *Recueil des inscriptions chrétiennes de Macédoine du IIIe au Vie siècle* (BCH Supplément VIII, Αθήνα 1983) αρ. 12, την οποία ο εκδότης της χρονολογεί στον τέταρτο αιώνα.

Έδεσσα - Κάτω πόλη

3. ΑΚΛ 1095. Επιτύμβιος βωμός (εικ. 4-5).

Το ανώτερο σωζόμενο τμήμα του βωμού από υπόλευκο μάρμαρο βρέθηκε το 1971 στην επίχωση της ανατολικής στοάς και αφέθηκε έκτοτε στο όριο της κεντρικής οδού με την ανατολική στοά, και ειδικότερα στο ύψος του πρώτου μαρμάρινου πεσσού, αμέσως βόρεια της πρώτης δεξιά παρόδου (εικ. 6).²⁰ Το κάτω τμήμα βρέθηκε το 1982 κατά την απομάκρυνση χωμάτων εξωτερικά και δεξιά της νότιας πύλης.²¹ Ίσως είχε εντοιχιστεί στην πύλη ή στο τμήμα Α1 του τείχους, δεξιά της, όπως και άλλα επιτάφια μνημεία, κατά την υστερορωμαϊκή επισκευή του τείχους.²² Το 1985, στα πλαίσια ευρύτερης προσπάθειας περισυλλογής, συγκόλλησης και καταγραφής των διάσπαρτων μελών του αρχαιολογικού χώρου της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας, μεταφέρθηκε στην αποθήκη και συγκολλήθηκε με το πρώτο.²³ Μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις: 1,28 μ., πλάτος 0,56 μ., πάχος 0,27.

Διατηρώντας μέρος της επίστεψης και το μεγαλύτερο τμήμα του ορθοστάτη, στο κάτω μέρος ο βωμός είναι ελλιπής και, ως εκ τούτου, δεν διασώζονται στοιχεία από αυτά που κατά κανόνα χαρακτηρίζουν τις βάσεις των βωμών.²⁴ Αποκεκρομένος καθ' όλον το ύψος της οπίσθιας όψης, ο βωμός φέρει επιπλέον αποκρούσεις κατά τις παρειές, την άνω όψη (δεν αναγνωρίζεται με βεβαιότητα αρχική επιφάνεια), καθώς και την πρόσθια, ιδιαίτερα κατά την επίστεψη, ίχνη από το σύστημα κυματίων της οποίας σώζονται σε μικρό μόνο τμήμα της δεξιάς παρειάς: κόιλο κυμάτιο απολήγον σε ακμή ως μεταβατικό στοιχείο από τον ορθοστάτη στην επίστεψη, λοξότμητο κυμάτιο, και η γένεση μόνο επομένου κυματίου. Ο βωμός φέρει

20. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (βλ. σημ. 1) 110-114 και 119 για τη διαμόρφωση της περιοχής εσωτερικά και δεξιά της νότιας πύλης, καθώς και για τους δεξιούς χώρους.

21. Για τις εργασίες του 1982, βλ. Μαρία Σιγανίδου, *ΑΔ 37* (1982) *Χρον. Β' 2* [1989] 294.

22. Για το τείχος της Έδεσσας, βλ. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα. Η οχύρωση* (βλ. σημ. 1). Ειδικότερα, βλ. το ψηφιακό βιβλίο της ίδιας έκδοσης, σελ. 254-258 για το τμήμα Α1, 365-402 για τη νότια πύλη, και 383, 529 για τον βωμό τέλος, για την υστερορωμαϊκή επιδιόρθωση της πύλης και γενικότερα της οχύρωσης της Έδεσσας, βλ. σελ. 396-402 και 467-483 του ψηφιακού βιβλίου.

23. Αναφορά για τις εργασίες υπό την επίβλεψη της Αναστασίας Χρυσοστόμου είχε γίνει στα *Χρονικά* του 1985, που δεν στάληκαν από την Εφορεία για δημοσίευση. Για τη βοήθεια της κατά την αρχική ανάγνωση του κειμένου το 1985 ευχαριστίες οφείλονται στην καθηγήτρια κ. Άννα Παναγιώτου.

24. Για την τυπολογία των τιμητικών και επιτυμβίων μονόλιθων βωμών των αυτοκρατορικών χρόνων από τη Μακεδονία, βλ. Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 84, Αθήνα 2002) 31-47.

περαιτέρω επιφανειακές φθορές στην ενεπίγραφη επιφάνεια του άνω θραύσματος, καθώς και επιφανειακές αποκρούσεις στο τμήμα του ορθοστάτη που διατηρεί το κατώτερο από τα δύο θραύσματα, κατά την ενεπίγραφη επιφάνεια, το αριστερό πλαίσιο του διαχώρου της παράστασης, καθώς και κατά το ανάγλυφο, ιδιαίτερα στα πρόσωπα των μορφών.

Στο μέσο περίπου (ως προς τις παρειές του βωμού) της άνω πλευράς και σε απόσταση 0,17 μ. από το επίπεδο της πρόσθιας πλευράς, σώζεται ορθογώνιας διατομής μικρός τóρμος (πλάτος: 0,04 μ., βάθος: 0,08 μ.), ο οποίος πιθανόν να προοριζόταν για τη στερέωση κώνου πεύκης.

Στην πρόσθια όψη του ορθοστάτη, μέσα σε ορθογώνιο διάχωρο, το κατώτερο πέρασ του οποίου ορίζεται από πλατύ έξεργο κανόνα, αναπτύσσεται ανάγλυφη παράσταση «νεκροδείπνου»: το κυριότερο τμήμα της παράστασης πατάει επάνω στον κανόνα, ενώ τμήμα της αποδίδεται επί αυτού, σε χαμηλότερο ανάγλυφο. Το έδαφος του διαχώρου, το ανάγλυφο και η πρόσθια επιφάνεια του κανόνα, όπως και τα τμηματικά σωζόμενα στη δεξιά όψη κυμάτια της επίστεψης, έχουν λειανθεί με σχετική επιμέλεια.

Στα αριστερά παριστάνεται γυναικεία μορφή καθιστή σε δίφρο, με τοννευτά πόδια και δύο χιαστί τοποθετημένες διαδοκίδες στο πλάι,²⁵ επενδεδυμένο με μαξιλάρι. Η μορφή στρέφει σε όψη τριών τετάρτων προς τα δεξιά, νοούμενη ότι πατά τα πόδια της σε υποπόδιο – το οποίο στην πραγματικότητα αναγλυφικά παραλείπεται: ο γλύπτης αρκείται να δηλώσει το διαφορετικό, ανώτερο από αυτό του εδάφους όπου πατά ο δίφρος επίπεδο, στο οποίο πατούν τα πόδια της μορφής. Τα μαλλιά της μορφής είναι χτενισμένα προς τα πίσω, σε ψηλό κόρυμβο, ενώ οι βόστρυχοι που περιθέουν το πρόσωπο συγκρατούνται με ταινία επί του κρανίου. Η γυναίκα φέρει ποδήρη χιτώνα, ζωσμένο κάτω από το στήθος, και ιμάτιο, παρυφή του οποίου ανακρατεί με το αριστερό της χέρι μπροστά από το πρόσωπό της: σε μία τρέχουσα κίνηση κομψότητας, ο δείκτης του αντίστοιχου χεριού είναι προτεταμένος το δεξιό χέρι της γυναίκας ακουμπά στον αντίστοιχο μηρό, και, έχοντας ομοίως προτεταμένο τον δείκτη, συγκρατεί δέσμη πτυχώσεων του ιματίου, που πέφτει προς τα κάτω. Ο εικονογραφικός τύπος στον οποίον παριστάνεται η γυναικεία μορφή αντλεί και μετεξελίσσει τη μακρά παράδοση της λεγόμενης «καθιστής Pudicitia» και του κλασικού μοτίβου της «ανακάλυψης», των συνδυασμών και των

25. Για την κατασκευαστική αυτή λεπτομέρεια πρβλ. ήδη G.M.A. Richter, *The Furniture of the Greeks, Etruscans and Romans* (Λονδίνο 1966) 28, εικ. 121 (θρόνος, παράσταση του 5ου αι. π.Χ.). Για τους αυτοκρατορικούς χρόνους πρβλ. E. Pfuhl και H. Möbius, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, τ. 1 (Mainz am Rhein 1977) αρ. 914, πίν. 136 (θρόνος).

παραλλαγών τους.²⁶ Χαρακτηριστική εδώ η έμφαση στη χειρονομία του αριστερού χεριού, μια μανιέρα που συναντάται σε πρωϊμότερα ήδη επιτύμβια,²⁷ αλλά και σε επιτύμβια της Βέροιας, της ίδιας με τον υπό εξέταση βωμό περιόδου.²⁸

Δίπλα της, στα δεξιά, και μερικώς αποκρυπτόμενη από αυτήν, παριστάνεται ανακεκλιμένη ανδρική μορφή σε επενδεδυμένη με στρώμα και μαξιλάρι κλίνη. Τα κατασκευαστικά, μορφολογικά στοιχεία της κλίνης στην πραγματικότητα παραλείπονται, και μόνο το στρώμα και το μαξιλάρι ορίζουν αναγλυφικά τη σκευή της. Ο άνδρας, που στηρίζεται στον αριστερό αγκώνα και στρέφει προς τον θεατή, φαίνεται πως φέρει γενειάδα και είναι ενδεδυμένος χιτώνα και ιμάτιο, το οποίο, καλύπτοντας τα σκέλη και αναδιπλούμενο στην ηβική χώρα, περνάει πίσω από την πλάτη και επάνω από τον αριστερό ώμο. Έχει το δεξιό του χέρι ακουμπισμένο κατά μήκος του κορμού του· στο δεξιό χέρι κρατεί τυλιγμένο κύλινδρο παπύρου, ενώ με το αριστερό κρατεί σκυφοειδές αγγείο πόσεως. Εμπρός του υπάρχει κυκλική τριποδική τράπεζα, τα πόδια της οποίας αποδίδουν λεοντοπόδαρα και απεικονίζονται επί του κανόνα· η τράπεζα στερείται αναγλυφικής τουλάχιστον απόδοσης εδεσμάτων.

Στο δεξιό άκρο της παράστασης παριστάνεται κατ' ενώπιον όρθια νεανική ανδρική μορφή, με τα μαλλιά της χτενισμένα από την κορυφή του κρανίου προς τα εμπρός, περιβάλλοντας το πρόσωπο. Η μορφή φέρει ιμάτιο, το οποίο περνάει διαγωνίως πίσω από την πλάτη για να πέσει επάνω από τον αριστερό ώμο προς τα κάτω, καλύπτοντας το αριστερό χέρι, πλην της παλάμης. Ο κορμός και το δεξιό χέρι της μορφής μένουν γυμνά, καθώς το ιμάτιο, αναδιπλούμενο στην περιοχή του υπογαστρίου, συγκρατείται με το αριστερό χέρι (με προτεταμένο και πάλι εδώ τον δείκτη) στο ύψος του αντίστοιχου ισχίου. Στο δεξιό χέρι, που κρατείται στο πλάι, παράλληλα με το σώμα, η μορφή κρατεί τυλιγμένο κύλινδρο παπύρου. Ο τρόπος κατά τον οποίον ο νεαρός άνδρας φέρει το ιμάτιο εγγράφεται στον λεγόμενο τύπο με το αναδιπλούμενο στην κοιλιά ιμάτιο²⁹ ή τον λεγόμενο

26. Και τα δύο αγαπητά ήδη στα ελληνιστικά μακεδονικά επιτύμβια: Myrina Kalaitzi, *Figured Tombstones from Macedonia, fifth - first century BC* (διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, 2007) τ. I, 104-106, 116-117, 120-125, 135-138.

27. Πρβλ. Pfuhl και Möbius, *Grabreliefs* (βλ. σημ. 25) αρ. 919, πίν. 138.

28. Πρβλ. Βικτωρία Αλλαμανή, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα από τη Βέροια και την περιοχή της* (αδημ. διδ. διατρ., Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2008) κυρίως αρ. 118, εικ. 118, αρ. 139, εικ. 139, και 102-103 για τη συζήτηση.

29. Για μία βασική περιγραφή του τύπου: D.W. von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas in der Kaiserzeit. Studien zur Verbreitung, Chronologie, Typologie und Ikonographie* (Mainz am Rhein 1998) 58 («Himation mit Querwulst»).

«τύπο της Κω»,³⁰ όμως η απόδοση του ενδύματος καθώς και η σύνολη στάση της μορφής στον υπό συζήτηση βωμό είναι αρκούντως απλοποιημένες, ώστε δεν θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί πως επιχειρείται συνειδητή, άμεση αναφορά σε συγκεκριμένη, ολόγλυφη, δημιουργία της γλυπτικής τέχνης – εννοούμενη εδώ σαν *grosso modo* σύγχρονη αναφορά, όχι σαν μακρινό καλλιτεχνικό πρότυπο. Θα πρέπει, άλλωστε, να σημειωθεί πως, όπως ορθά παρατηρεί και η Βικτωρία Αλλαμανή,³¹ ο συγκεκριμένος τρόπος εκφοράς του ιματίου μπορεί να παρακολουθηθεί σε μία πολύ μεγάλη χρονική διάρκεια, ήδη από τους κλασικούς χρόνους, διαμέσου των ελληνιστικών και κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους, σε διαφορετικές τοπικές σειρές επιτυμβίων και με παραλλαγές ως προς τις λεπτομέρειες της διάταξης του ενδύματος ή την ακριβή θέση και κίνηση των χεριών³² – γεγονός που οδηγεί και σε διαφορετικά τυπολογικά συστήματα εκ μέρους των μελετητών.³³ Κυρίαρχη στη συγκεκριμένη περίπτωση θα πρέπει να θεωρηθεί η επιλογή του ενδύματος (ιμάτιο και όχι ρωμαϊκή τήβεννος),³⁴ καθώς και η μερική γυμνότητα της μορφής, που εδώ επιλέγεται για να υπογραμμίσει το ακμαίο της ηλικίας, όπως και η μυολογία της μορφής δηλώνει.³⁵ Η μερική γυμνότητα και η

30. Για μία βασική περιγραφή του τύπου: Pfuhl και Möbius, *Grabreliefs* (βλ. σημ. 25) 62, 111 (με τους αριθμούς που περιλαμβάνουν στη συζήτηση της σελ. 111 και αυτούς που καταλογογραφούν υπό τον τύπο στις σελ. 111-113, αρ. 272-281, πίν. 50-52)· C.H. Hallett στο R.R.R. Smith, Sheila Dillon, Ch. Hallett, Julia Lenaghan και Julie Voorhis, *Roman Portrait Statuary from Aphrodisias* (Mainz am Rhein 2006) 151-152.

31. Αλλαμανή, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα* (βλ. σημ. 28) 160.

32. Είναι ήδη τρέχων κατά τον 4ο αι. π.Χ. στην Αττική, είτε με χιτώνα είτε χωρίς χιτώνα: A. Scholl, *Die attischen Bildfeldstelen des 4. Jhs. v. Chr. Untersuchungen zu den kleinformatigen Grabreliefs im spätclassischen Athen* (Βερολίνο 1996) σποράδην (επιλεκτικά: αρ. 297 πίν. 3, αρ. 488 πίν. 8, αρ. 352 πίν. 11, αρ. 269 και 359 πίν. 22, αρ. 500 πίν. 29, αρ. 83 και 362 πίν. 32). Στα επιτύμβια της Δήλου ο τύπος με το ιμάτιο αναδιπλούμενο στην κοιλιά απαντά σποραδικά: επί παραδείγματι: Marie-Thérèse Couilloud, *Les monuments funéraires de Rhénée. Délos XXX* (Παρίσι 1974) αρ. 188, πίν. 10 (αρ. 55, πίν. 10). Στα παραδείγματα που αναφέρονται από την ανατολική Ελλάδα στην υποσημείωση αριθμός 30 κανείς θα μπορούσε να προσθέσει επιπλέον μαρτυρίες του τύπου, ενταγμένου σε άλλες θεματικές κατηγορίες κατά την κατάταξη των Pfuhl και Möbius: παραδείγματος χάριν, Pfuhl και Möbius, *Grabreliefs* (βλ. σημ. 25) αρ. 1059 πίν. 159, αρ. 1065 και 1069 πίν. 160, αρ. 1086 πίν. 162.

33. Παραδείγματος χάριν: βλ. σημ. 30, με την υποσημείωση 11 του C.H. Hallett.

34. Για την πολιτισμική και κοινωνική νοηματοδότηση του ιματίου: von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas* (βλ. σημ. 29) 59· Smith, *Aphrodisias* (βλ. σημ. 30) 37.

35. Είναι ενδιαφέρον ότι χάρη στην έλλειψη του χιτώνα, την καμπυλούμενη και σχετικά χαμηλά φορεμένη (λίγο πιο πάνω από την ηβική χώρα) άνω παρυφή του ιματίου, ο νέος

σωματική διάπλαση του νέου άνδρα χρησιμεύουν και ως παράλληλη, έμμεση, αναφορά στον κόσμο του γυμνασίου.³⁶

Αμάρτυρος κατά τα άλλα, όσο στάθηκε δυνατόν να ελέγξουμε, στο θεματολόγιο των επιτύμβιων αναγλύφων από την ίδια την Έδεσσα, στη Μακεδονία ο τύπος είναι γνωστός ήδη από τους κλασικούς χρόνους, ιδιαίτερα σε αττικίζοντα ή αττικά επιτύμβια.³⁷ Στα ελληνιστικά μακεδονικά επιτύμβια και σε σχέση με άλλες παραλλαγές ιματιοφόρων η απλή παραλλαγή του νέου της Έδεσσας παραμένει σχετικά σπάνια,³⁸ ενώ δεν φαίνεται να γνωρίζει ιδιαίτερη δημοφιλία για τις ανδρικές ιστάμενες μορφές ούτε στα επιτύμβια ανάγλυφα των αυτοκρατορικών χρόνων, σε αντίθεση με τον λεγόμενο «κανονικό τύπο».³⁹ Εμφανίζεται παρ' όλ' αυτά στη Βέροια, όπου, σύμφωνα με την Βικτωρία Αλλαμανή, τα σχετικά περιορισμένα σε αριθμό παραδείγματά του στις στήλες και τα ανάγλυφα της πόλης emπίπτουν κατά κύριο λόγο στο δεύτερο ήμισυ του 2ου αι. μ.Χ.⁴⁰ Σχετικό εδώ να σημειωθεί πως στις

ανακαλεί μία από τις παραλλαγές του λεγόμενου «Hüftmanteltypus», τύπος που στα αττικά επιτύμβια των αυτοκρατορικών χρόνων υιοθετείται για τις νεανικές ανδρικές μορφές: von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas* (βλ. σημ. 29) 69-73. Σύγκρινε, ιδιαίτερα, τον νέο της Έδεσσας με τη μορφή του Αλεξάνδρου Παραμόνου, αυτόθι αρ. 495, πίν. 63c.

36. Λόγω της κλίμακας και της απλουστευμένης αναγλυφικής απόδοσης δεν είναι δυνατόν να διατυπωθεί με βεβαιότητα εάν η μορφή νοείται ως ανυπόδητη ή όχι – ανατομικές λεπτομέρειες ή και υποδήματα θα μπορούσαν να δηλωθούν, έστω υποτυπωδώς, με την επιζωγράφιση. Βλ. Hallett στο Smith *et al.*, *Aphrodisias* (βλ. σημ. 30) 150-51 για την παραπομπή στον κόσμο του γυμνασίου μέσω του ενδυματολογικού στοιχείου του ιματίου χωρίς χιτώνα και/ή του ανυπόδητου των μορφών.

37. Επί παραδείγματι: στήλες του Νικασίππου και του Ζωπύρου, από την Αμφίπολη: Μουσείο Αμφιπόλεως Λ 725 και Λ 752 αντιστοίχως στήλη της Φιλοπάτρας, του Πausανία και των παιδιών τους, από την Πέλλα: Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο 1854.5 – 19.179 (Sc 702); M.B. Sakellariou (επιμ.), *Macedonia. 4000 Years of Greek History and Civilization* (Αθήνα 1988) εικ. 50.

38. Ενδιαφέρον ένα παράδειγμα των υστεροελληνιστικών – πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων από την Θεσσαλονίκη, όπου παριστάνεται και πάλι νέος άνδρας, χωρίς τον χιτώνα: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 2437: IG X 2 1, 399.

39. Για τον «κανονικό τύπο» στα μακεδονικά επιτύμβια των ελληνιστικών χρόνων: Kalaitzi, *Figured Tombstones* (βλ. σημ. 26), τ. I, 114-125, 135-138· για τη συνέχεια της δημοφιλίας του στα μακεδονικά επιτύμβια μνημεία των αυτοκρατορικών χρόνων, πιο πρόσφατα: Theodosia Stéfanidou-Tivériou, «Les héros de Palatiano. Une nouvelle proposition de restitution et d'interprétation du groupe statuaire», *BCH* 133 (2009) 345-387, κυρίως σελ. 357-360.

40. Αλλαμανή, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα* (βλ. σημ. 28) 158-160.

περιπτώσεις που μπορεί να διαπιστωθεί ότι η μορφή φέρει μόνο το ιμάτιο, χωρίς τον χιτώνα, αυτή ταυτίζεται με νεαρό άρρεν μέλος της οικογένειας.⁴¹

Δύο κάθετα ανάγλυφα στοιχεία που αποδίδονται στο αριστερό τμήμα του κανόνα αποδίδουν ανοιγμένο κύλινδρο παπύρου,⁴² ταύτιση που ενισχύεται από την παρουσία των κυλίνδρων παπύρου ήδη ως συστατικού εικονογραφικού στοιχείου της κυρίως παράστασης, δηλωτικού της μόρφωσης, της παιδείας, των δύο ανδρών.⁴³ Επί του ανοιγμένου παπύρου επρόκειτο ενδεχομένως να αποδοθεί (συμπληρωματική) εγχάρακτη επιγραφή –πράγμα που τελικώς δεν έγινε– ή αποκλειστικά γραπτή επιγραφή (ιδέα που υποστηρίζεται από το γεγονός ότι ο έξεργος κανόνας κάτω από τα διάχωρα των παραστάσεων των βωμών μπορεί να λειτουργεί και σαν φορέας επιγραφής⁴⁴) ή άλλο εικονογραφικό ή διακοσμητικό στοιχείο. Ένα πολύ ωραίο εικονογραφικό παράλληλο παρέχει και η λεγόμενη στήλη της νάβλας από το Δίον, όπου, πέραν των επιγραφών επί του εδάφους του αναγλύφου, συμπληρωματική επιγραφή οκτώ στίχων, με μικρότερου μεγέθους γράμματα, έχει χαραχθεί επί ανοιγμένου κυλίνδρου παπύρου.⁴⁵

Επάνω από την παράσταση υπάρχει επιγραφή έξι στίχων: οι πέντε πρώτοι έχουν χαραχτεί επί του ορθοστάτη, ενώ ο καταληκτικός έκτος έχει χαραχτεί στο επάνω μέρος του διαχώρου της ανάγλυφης παράστασης. Κάτω από τον κανόνα, επί του

41. Επί παραδείγματι: αυτόθι, αρ. 80 = *EKM A' 312*, με τη συνοδευτική φωτογραφία και την περιγραφή των Ch. Avezou και Ch. Picard, που μελέτησαν τη στήλη προτού χαθούν τα ίχνη της.

42. Πρβλ. τον τρόπο που αποδίδεται αναγλυφικά ο ανοιχτός κύλινδρος παπύρου στα χέρια του καθιστού άνδρα στη ελληνιστική στήλη Pfuhl και Möbius, *Grabreliefs* (βλ. σημ. 25) αρ. 841, πίν. 122. Επιπλέον παραδείγματα του μοτίβου, των αυτοκρατορικών χρόνων: των ιδίων, *Die ostgriechischen Grabreliefs*, τ. 2 (Mainz am Rhein 1979) αρ. 1494 πίν. 217, αρ. 2204 πίν. 314, αρ. 2289 πίν. 323 (επιτύμβιος βωμός), αρ. 2298 πίν. 324, αρ. 2305 πίν. 325.

43. Στοιχείο που εμφανίζεται στην ταφική εικονογραφία της Μακεδονίας ήδη από τον 4ο αι. π.Χ., για να διαδοθεί κατά τους 2ο-1ο αι. π.Χ., πάντα σχετιζόμενο με μορφές ανδρών: Myrina Kalaitzi, «The Representation of Children on Classical and Hellenistic Tombstones from Ancient Macedonia», στο Anne-Marie Guimier-Sorbets και Yvette Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École française d'Athènes, 29-30 mai 2008* (Travaux de la Maison René-Ginouvès 12, Παρίσι 2010) 327-346, σελ. 335-336, με τις υποσημειώσεις 86-87. Για τις συνδηλώσεις του κυλίνδρου παπύρου, βλ. και von Moock, *Die figürlichen Grabstelen Attikas* (βλ. σημ. 29) 59, 70· Smith et. al., *Aphrodisias* (βλ. σημ. 30) 38.

44. Παραδείγματος χάριν: Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (βλ. σημ. 24) αρ. 162 πίν. 97, αρ. 321 πίν. 169, αρ. 328 πίν. 174.

45. Δ. Παντερμαλής, *Δίον. Η ανακάλυψη* (Αθήνα 1999) 240-241.

ορθοστάτη, έχει χαραχτεί η χρονολογία της επιγραφής. Ύψος γραμμάτων 0,025-0,035 (Ω: 0,015, Φ: 0,05), διάστιχα: στ. 1-4: ± 0,008, στ. 4-5: 0-0,004. Χαρακτηριστικά γράμματα το ορθογώνιο σίγμα, το ορθογώνιο έψιλον με κυματοειδή τη μεσαία κεραία, το άλφα, του οποίου η μία κεραία προεκτείνεται προς τα αριστερά.

195/6 μ.Χ.

[Ἡ δεῖνα τῶ δεῖνι τῶ] ἰδίῳ ἄ[ν]-
 [δρι ἐποί]ησεν ἐκ τῶν ἐ-
 [κείν]ου καταλειφθέντων[ν],
 4 [μ]νείας χάριν καὶ ἑαυ-
 [τῆ]ς καὶ Αἰμιλιανοῦ Δημαινέ-
 του ζώντων.

ανάγλυφο

Ἔτους ΓΜΤ.

Στ. 2: Στο τέλος του στίχου ένα ίχνος κάτω οριζόντιας κεραίας αμέσως μετά τη δεξιά κεραία του νι μάλλον παραπέμπει σε συμπλήρωμα ΝΕ. Στ. 3: Ο χαρακτήρας λησιμόνησε το δεύτερο άλφα, το οποίο πρόσθεσε σε μικρότερο μέγεθος εκ των υστέρων.

Το κείμενο δεν παρουσιάζει ιδιαίτερα προβλήματα. Η αναθέτρια παρήγγειλε το μνημείο για τον νεκρό σύζυγό της –τα ονόματα του ζεύγους αναφέρονταν στον στ. 1 χωρίς το όνομα γένους, αν κρίνουμε από το μήκος του ελλείποντος κειμένου–, την ίδια, καθώς και για τον Αιμιλιανό Δημαινέτο, πιθανότατα γιο του ζεύγους, ο οποίος παριστάνεται δεξιά στο ανάγλυφο. Το μνημείο χρηματοδοτήθηκε από την περιουσία που κληροδότησε στη χήρα ο νεκρός. Η φράση ἐκ τῶν ἐκείνου καταλειφθέντων για τη δήλωση της προέλευσης των χρημάτων δεν είναι η συνηθέστερη σε ιδιωτικά μνημεία,⁴⁶ αλλά το νόημα είναι ασφαλές. Το έτος 343 της επαρχιακής χρονολόγησης αντιστοιχεί στο 195/6 του Ιουλιανού ημερολογίου, χρονολογία απολύτως συμβατή με την παράσταση και τον τύπο των γραμμάτων.

46. Πολύ συχνότερη είναι η χρήση της φράσης σε δημόσια κληροδοτήματα: μεταξύ πολλών σχετικών παραδειγμάτων, βλ. π.χ. L. Robert, *La Carie II. Le plateau de Tabai* (Παρίσι 1954) αρ. 79-82: ἐκ τῶν καταλειφθέντων ὑπὸ αὐτοῦ τῆ πόλει.

Το όνομα Δημαίνετος είναι σχετικά σπάνιο στη Μακεδονία, αλλά μαρτυρείται στις Αιγές και στη Λητή.⁴⁷ Το μη αυτοκρατορικό όνομα γένους της οικογένειας, σχετικά σπάνιο στη Μακεδονία,⁴⁸ δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα ως προς την κοινωνική θέση της οικογένειας.

Ο βωμός που δημοσιεύεται εδώ διασώζει, έστω και πληγωμένο, ένα από τα καλύτερα ως προς την ποιότητα ταφικά ανάγλυφα των αυτοκρατορικών χρόνων που έχουν διατηρηθεί από την πόλη της Έδεσσας και την χώρα της, τόσο όσον αφορά το είδος των επιτυμβίων βωμών ειδικά όσο και, γενικότερα, το σύνολο των αναγλύφων επιτυμβίων μνημείων της πόλης. Επιπλέον, έρχεται να εμπλουτίσει το μέχρι σήμερα γνωστό εικονογραφικό θεματολόγιο των επιτυμβίων βωμών από την Έδεσσα,⁴⁹ καθώς και τη σειρά των μακεδονικών επιτυμβίων βωμών που φέρουν παράσταση «νεκροδείπνου» ή, ακριβέστερα, ανδρός στον τύπο του ανακεκλιμένου συμποσιαστή, οι περισσότεροι εκ των οποίων φαίνεται πως ανήκουν στην ειδική κατηγορία των μονομαχικών μνημείων.⁵⁰ Το θέμα του ανακεκλιμένου συμποσιαστή –το οποίο στη Μακεδονία εμφανίζει μια σχετική διασπορά, δεν γνωρίζει όμως την πληθώρα παραδειγμάτων που συναντάται σε άλλες περιοχές, ή τη δημοφιλία που γνωρίζουν άλλες θεματικές κατηγορίες στην ίδια τη Μακεδονία, είτε κατά τους ελληνιστικούς⁵¹ είτε και κατά τους

47. SEG 35 (1985) 771 και 46 (1996) 764, αντίστοιχα.

48. Argyro Tatakí, *The Roman Presence in Macedonia. Evidence from Personal Names* (Μελετήματα 46· Αθήνα 2006) 84-85 αρ. 19.

49. Ioanna Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre Niedermakedoniens. Untersuchungen zur Sepulkralskulptur einer Kunstlandschaft im Spannungsfeld zwischen Ost und West* (Mannheim και Möhnesee 2002) καταλογογραφεί οκτώ μνημεία του είδους από την Έδεσσα (αρ. E1 – E8), εκ των οποίων τα τέσσερα με ανάγλυφη παράσταση. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο υπό τελική επεξεργασία δεύτερος τόμος του συντάγματος των επιγραφών της Κάτω Μακεδονίας συγκεντρώνει αρκετά επιπλέον παραδείγματα επιτυμβίων βωμών από την Έδεσσα, που θα επέτρεπαν την εκ νέου αξιολόγηση του χρονολογικού εύρους και των ποιοτικών χαρακτηριστικών μνημείων του είδους από την πόλη.

50. Ως γνωστόν, ο ιδιαίτερος τύπος του «μονομαχικού νεκροδείπνου» προσιδιάζει στη Βέροια. Βλ. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (βλ. σημ. 24) 86-91 και Spiliopoulou-Donderer (βλ. σημ. 49) 69-74 για τους βωμούς με παράσταση νεκροδείπνου, συμπεριλαμβανομένων των μονομαχικών, με προγενέστερη βιβλιογραφία: Αλλαμανή, *Επιτύμβιες στήλες και ανάγλυφα* (βλ. σημ. 28) 202-209, 226-232, για τα «μονομαχικά νεκροδείπνα» της Βέροιας σε διάφορες των βωμών κατηγορίες επιτυμβίων, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

51. Για το θέμα, την εικονογραφία του και τους τύπους του ανακεκλιμένου συμποσιαστή στα επιτύμβια μνημεία από τη Μακεδονία κατά τους ελληνιστικούς χρόνους: Myrina Kalaitzi, «The theme of the banqueter on Hellenistic Macedonian tombstones»,

αυτοκρατορικούς χρόνους⁵² μαρτυρείται κατά τα άλλα σποραδικά στην Έδεσσα από την ύστερη ελληνιστική περίοδο έως και τον 2ο-3ο αι. μ.Χ.⁵³ Το θέμα εμφανίζεται εδώ εξαιρετικά λιτό, περιορισμένο στα ελάχιστα ορίζοντα εικονογραφικά στοιχεία του (ο ανακεκλιμένος συμποσιαστής και η τράπεζα), χωρίς τη δήλωση

στο C.M. Draycott και Maria Stamatopoulou (επιμ.), *Dining and Death: Interdisciplinary perspectives on the 'funerary banquet' in ancient art, burial and belief* (Λουβαίν, υπό έκδοση).

52. Όσον μας είναι δυνατόν να γνωρίζουμε, δεν έχει δημοσιευθεί πρόσφατη μελέτη αφιερωμένη στο θέμα του «νεκροδείπνου» στη Μακεδονία κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Η μελέτη της Maria Alexandrescu-Vianu, «Les stèles funéraires de la Macédoine romaine», *Dacia* 19 (1975) 183-200, όπου συζητείται εν συντομία και η κατηγορία των «νεκροδείπνων», καθώς και αυτή της Irma Čremošnik, «Totenmahldarstellungen auf römischen Denkmälern in Jugoslawien», *ÖJh* 44 (1959) 207-230, ιδιαίτερα 207-220, θα χρειάζονταν πλέον εκ των πραγμάτων αναθεώρηση και ενημέρωση. Ο ισχυρισμός βασίζεται στη γενική εικόνα, όπως αυτή προκύπτει από τα επιγραφικά συντάγματα της Κάτω και της Άνω Μακεδονίας, τους δημοσιευμένους καταλόγους γλυπτών του Μουσείου Θεσσαλονίκης, και τις μελέτες, μονογραφίες ή άρθρα, για συγκεκριμένες ειδολογικές και θεματικές κατηγορίες ή σειρές μακεδονικών επιτύμβιων των αυτοκρατορικών χρόνων στα πλαίσια συγκεκριμένων περιοχών ή πόλεων, στα οποία δεν θα ήταν δυνατόν να παραπέμψουμε διεξοδικά εδώ. Ο Εμ. Βουτυράς έχει αφιερώσει ένα άρθρο, ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το ερώτημα των κοινωνικών στρωμάτων που επιλέγουν το θέμα του νεκροδείπνου, σε ένα επιτύμβιο ανάγλυφο από τον Άγιο Βασίλειο Λαγκαδά: Ε. Voutiras, «In locum domini: Un vilicus et sa famille?», *ŽA* 47 (1997) 227-238. Από τις πιο πρόσφατες σύντομες γενικές μελέτες, αφιερωμένες σε λιγότερο μελετημένες περιοχές, αξίζει να αναφερθεί αυτή της Vera Bitrakova-Grozdanova, «Mors Macedonia. Thèmes figurés sur les monuments funéraires dans le nord de la haute Macédoine», στο N. Cambi και G. Koch (επιμ.), *Funerary Sculpture of the Western Illyricum and Neighbouring Regions of the Roman Empire. Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split, September 27-30 2009* (Σπλιτ 2013) 619-638.

53. Παρίσι, Μουσείο του Λούβρου Ma 817: M. Hamiaux, *Musée du Louvre. Les sculptures grecques II. La période hellénistique (IIIe-Ier siècles av. J.-C.)* (Παρίσι 1998) αρ. 130, με φωτογραφία: Αρχαιολογική Συλλογή Έδεσσας ΑΚΕ 5 <95>: Argyro B. Tataki: *Macedonian Edessa. Prosopography and Onomasticon* (Μελετήματα 18· Αθήνα 1994) αρ. 301, και Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (βλ. σημ. 1), 75, εικ. 71 (Kalaitzi, «The theme of the Banqueter» [βλ. σημ. 51], αρ. 7 και αρ. 8 εικ. 9, αντίστοιχα): Αρχαιολογική Συλλογή Έδεσσας ΑΚΕ 95 <302>: Χρυσοστόμου, *Νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 280-281, αρ. 816, πίν. 119: στήλη εντοιχισμένη στην κρήνη του περιβόλου της εκκλησίας του Μεσημερίου: Αναστασία Χρυσοστόμου, *ΑΔ* 54 (1999) *Χρονικά* [2006] 651 και εικ. 79: Αρχαιολογική Συλλογή Έδεσσας ΑΚΕ 115 <12>: Tataki, ό.π., αρ. 203 (βωμός): χαμένο σήμερα επιτύμβιο ανάγλυφο, άλλοτε στον ναό των Αγίων Αναργύρων: Tataki, ό.π., αρ. 277. Θα πρέπει να σημειωθεί πως ο συνολικός αριθμός των γνωστών επιτύμβιων μνημείων με ανάγλυφες παραστάσεις από την Έδεσσα είναι ούτως ή άλλως σχετικά περιορισμένος.

επιπλέον εικονογραφικών, συμβολικών και παραπληρωματικών στοιχείων, όπως αυτά είναι γνωστά τόσο από τον χώρο της ταφικής εικονογραφίας της ίδιας της Μακεδονίας όσο και από αυτήν άλλων περιοχών του ελληνικού κόσμου. Η εικονογραφική λιτότητα, ιδιαίτερα σε σχέση με επιτύμβια άλλων περιοχών, όπως, επί παραδείγματι, των πόλεων της Μικράς Ασίας, προσιδιάζει στην παράδοση της ταφικής εικονογραφίας στη Μακεδονία και την ίδια την Έδεσσα. Από την άλλη πλευρά, δεδομένης της συμμετοχής κατά τους ελληνιστικούς χρόνους της Μακεδονίας, ως πολιτισμικής ενότητας, στο ρεύμα του αφηρωϊσμού των «κοινών θνητών»,⁵⁴ και αργότερα, κατά τους αυτοκρατορικούς, σε αυτό της θεοποίησης,⁵⁵ η παρουσία ή απουσία αφηρωϊστικών εικονογραφικών στοιχείων, ιδιαίτερα αυτών που δυνητικά εντάσσονται στον «κύκλο» του ανακεκλιμένου συμποσιαστή στη Μακεδονία, αποτελούσε περισσότερο ζήτημα επιλογής και θρησκευτικής στάσης της οικογένειας / του ατόμου που ανήγειρε το εκάστοτε επιτύμβιο μνημείο. Στην προκείμενη περίπτωση το θέμα χρησιμεύει ως εμβληματικός τρόπος απεικόνισης μιας οικογένειας, η οποία επιλέγει αναφορές στο αστικό περιβάλλον της Έδεσσας (η οικονομική ευμάρεια που δηλώνεται από το είδος και το υλικό του ίδιου του μνημείου, από την παραπομπή στον κόσμο του συμποσίου και του γυμνασίου, την προβολή της παιδείας του νέου και του ανεκεκλιμένου άνδρα), μένοντας, όμως, μακριά από τη συμβολική – αφηρωϊστική εικονογραφική γλώσσα στοιχείων όπως το δένδρο με το περιερισσόμενο φίδι.⁵⁶ Το εικονογραφικό σχήμα που επιλέγεται εξυπηρετεί παράλληλα στην άμεση δήλωση και αποτύπωση της οικογενειακής ιεραρχίας και της προβολής της μορφής του νεκρού, καθώς ο βωμός αποτελεί μεν οικογενειακό επιτύμβιο,

54. M. Kalaitzi, *Figured Tombstones* (βλ. σημ. 26) 186-209· της ίδιας, «The theme of the Banqueter» (βλ. σημ. 51).

55. Τελευταία, για το φαινόμενο στα επιτύμβια μνημεία της Μακεδονίας: Δήμητρα Τερζοπούλου, «Θεόμορφες απεικονίσεις θνητών στα ταφικά μνημεία της Μακεδονίας», *Εγνατία* 14 (2010) 123-154, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία, και όπου θίγεται και το ερώτημα της ορολογίας. Εδώ χρησιμοποιούμε έναν από τους τρέχοντες όρους («θεοποίηση»), έχοντας επίγνωση του συμβατικού του χαρακτήρα – όπως, άλλωστε, ισχύει και για τον όρο «αφηρωϊσμός». Στην εργασία της Δήμητρας Τερζοπούλου καταλογογραφούνται τρία παραδείγματα από την πόλη της Έδεσσας, γνωστά ήδη από την Spilioroulou-Donderer, καθώς και στις τρεις περιπτώσεις πρόκειται για επιτύμβιους βωμούς: Τερζοπούλου αρ. 37 (εικ. 4), 68, 79· Spilioroulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre* (βλ. σημ. 49) αρ. E4-5, E8.

56. Έστω και εάν τα γνωστά παραδείγματα του θέματος από την Έδεσσα και την χώρα της είναι λίγα και κάποια αποσπασματικά ή και χαμένα (βλ. σημ. 53) αξίζει ίσως να σημειωθεί πώς εικονογραφικά συμβολικά-αφηρωϊστικά στοιχεία διασώζονται αναλυτικά μόνο στον βωμό ΑΚΕ 115 <12>.

ανεγέρθηκε όμως επί τη ελεύσει του θανάτου του συζύγου, ο οποίος και παριστάνεται ως ανακεκλιμένος συμποσιαστής και στην παραδοσιακή περιβολή του ενήλικα αστού/πολίτη.

Όσον αφορά τους εικονογραφικούς τύπους που επιλέγονται για την παράσταση, το μνημείο εμφανίζει επιρροές από τα εργαστήρια της Βέροιας, μια σχέση που μπορεί να ανιχνευθεί στα επιτύμβια των δύο πόλεων ήδη από την ελληνιστική περίοδο⁵⁷ και που η I. Spiliopoulou-Donderer εντοπίζει και σε τυπολογικές εκφάνσεις των επιτυμβίων βωμών της αυτοκρατορικής περιόδου.⁵⁸

Τέλος, η πολιτισμική δισημία που απηχεί το όνομα του Αίμιλιανού Δημαινέτου εκφράζεται και από τη συνομιλία της μορφολογίας και της εικονογραφίας του μνημείου: από τη μία πλευρά, η οικογένεια επιλέγει έναν τύπο επιτυμβίου που εκφράζει εξ Ιταλίας εκπορευόμενους κυρίαρχους συρμούς, όπως αυτοί μεταφέρονται, μεταπλάθονται και αναδιατυπώνονται επί μακεδονικού εδάφους⁵⁹ –ας σημειωθεί ότι εδώ επιλέγεται η εκδοχή του απλού διαχώρου και όχι του πίνακα περιβαλλόμενου από κυμάτια⁶⁰ από την άλλη πλευρά, διατηρεί εμφανείς τις αναφορές της στην ελληνική/ελληνιστική παράδοση και ταυτότητα, μέσω του θέματος, των ενδυμάτων των μορφών, των εικονογραφικών τύπων, των παραπληρωματικών στοιχείων, διατυπωμένων, βέβαια, ως προς το στυλ του αναγλύφου, τη σύνθεση, και τη σύλληψη των μορφών, στα πλαίσια της αισθητικής της εποχής.

4. ΑΚΛ 88/1. Απότμημα επιτύμβιας (;) επιγραφής (εικ. 7).

Βρέθηκε σε δεύτερη χρήση στο βόρειο τοίχο του 12ου δεξιού χώρου του αρχαιολογικού χώρου του Λόγγου (εικ. 6).⁶¹

Απότμημα από γκρίζο μάρμαρο, αποκεκρουμένο καθ' όλες τις πλευρές. Κάτω από το σωζόμενο τμήμα της επιγραφής σώζεται τμήμα κυρτού κυματίου ακολουθούμενου από αργό αστραγάλο. Διαστάσεις: ύψος 0,33 μ., πλάτος 0,19 μ., πάχος 0,09 μ. Το

57. Kalaitzi, *Figured Tombstones* (βλ. σημ. 26) 114-124.

58. Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre* (βλ. σημ. 49) 21-22, 115.

59. Γενικά για τους επιτυμβίους βωμούς στη Ρώμη και τη βόρειο Ιταλία: D. Boschung, *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms* (Βέρνη 1987)· D.E.E. Kleiner, *Roman Imperial Funerary Altars with Portraits* (Ρώμη 1987)· D. Dexheimer, *Oberitalische Grabaltäre. Ein Beitrag zur Sepulkralkunst der römischen Kaiserzeit* (Οξφόρδη 1998). Η συζήτηση εδώ προϋποθέτει, βέβαια, τις δύο βασικές μελέτες της Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* και της Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre* (βλ. σημ. 24 και 49, αντίστοιχα) για τον τύπο αυτό στη Μακεδονία.

60. Για τη διάκριση: Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί* (βλ. σημ. 24) 36· Spiliopoulou-Donderer, *Kaiserzeitliche Grabaltäre* (βλ. σημ. 49) 7-10.

61. Για τον 12ο δεξιό χώρο, βλ. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (βλ. σημ. 1) 120.

σωζόμενο τμήμα της επιγραφής αποτελείται από συμπλήμα τριών γραμμάτων. Ύψος γραμμάτων 11,5 εκ.

3ος αι. μ.Χ. (:)

[---]MNH[---]

Το μεγάλο μέγεθος των γραμμάτων οδηγεί στη σύνδεση του αποτμήματος μάλλον με σαρκοφάγο παρά με βωμό.⁶²

5. ΑΚΛ 88/2. Τμήμα επιτύμβιας στήλης (εικ. 8).

Βρέθηκε επάνω στον βόρειο τοίχο της νότιας πύλης (εικ. 6), όπου είχε αποτεθεί κατά τη διάρκεια παλαιότερων καθαρισμών του αρχαιολογικού χώρου.

Στήλη από σχιστόλιθο, ελλειπής άνω και κάτω και με φθορές στην κύρια όψη. Στο ανώτερο σωζόμενο τμήμα της πρόσθιας όψης, πάνω από την επιγραφή, διακρίνεται εγχάρακτος σταυρός. Διαστάσεις: ύψος 0,48 μ., πλάτος 0,242 μ. (σωζόμενο αρχικό άνω) – 0,25 (σωζόμενο αρχικό στο μέσο), πάχος 0,035 μ. Ύψος γραμμάτων 0,035-0,02 μ., διάστιχα 0,01-0,02 μ.

4ος-5ος αι. μ.Χ.

†
Μημόριον
Μαρκαιλίν-
ῆ ας.

Στ. 2: Η φθορά της ενεπίγραφης επιφάνειας έχει απαλείψει τις διαγώνιες κεραιές του κάππα.

Το όνομα Μαρκελλίνα μαρτυρείται μία ακόμη φορά στην Έδεσσα, παρεφθαρμένο σε λατινική επιγραφή του 6ου αι. μ.Χ.⁶³ Τα αρσενικά Μάρκελλος / Μαρκελλίνος

62. Για τις σαρκοφάγους στη Μακεδονία και ειδικότερα τις τοπικές, βλ. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριού, «Οι τοπικές σαρκοφάγοι της Θεσσαλονίκης», στο Πολυξένη Αδάμ-Βελένη και Δήμητρα Τερζοπούλου (επιμ.), *Αγρός - Οικία - Κήπος - Τόπος* (Θεσσαλονίκη 2012) 122-137.

63. Feissel, *Recueil* (βλ. σημ. 19) αρ. 54· για άλλες μνείες του ονόματος στη Μακεδονία, βλ. Tatakí, *Roman Presence* (βλ. σημ. 48) 493 αρ. 82.1-6.

μαρτυρούνται και αυτά στην Έδεσσα,⁶⁴ καθώς και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, και ειδικότερα στη γειτονική (σύγχρονη) Άρνισσα,⁶⁵ όπου μαρτυρείται και το όνομα γένους Μαρκελλιανός.⁶⁶

6. ΑΚΛ 2002/24. Τμήμα επιτύμβιας (;) πλάκας (εικ. 9).

Περισκευασμένη το 2002, κατά τον καθαρισμό των οικοδομικών καταλοίπων στον αγρό Παυλικανίδη, στο ανατολικότερο ανασκαμμένο τμήμα της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας, πίσω από τον ελληνοιστικό πύργο.⁶⁷ Είχε χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό.

Πλάκα από λευκό, λεπτόκοκκο μάρμαρο, αποκεκρουμένη αριστερά, κάτω, και μερικώς δεξιά, όπου διατηρεί τμήμα της αρχικής επιφάνειας του δεξιού κροτάφου, επιμελώς λειασμένη κατά την πρόσθια και άνω επιφάνεια. Η οπίσθια όψη, με πολλές επικαθίσεις, φέρει άνω ταινία ύψους 0,064 μ. κατεργασμένη σε κατά τι μεγαλύτερο βάθος, σε σχέση με το κεντρικό, πιο έξεργο, τμήμα της ίδιας όψης. Διαστάσεις: ύψος 0,123 μ., πλάτος 0,14 μ., μέγιστο πάχος 0,02 μ. Οι δύο σωζόμενοι στίχοι της επιγραφής (ή των επιγραφών) αντιστοιχούν σε δύο διαφορετικές χαράξεις, όπως καθιστούν σαφές οι διαφορές των γραμμάτων κάππα και -ιδίως- άλφα μεταξύ των δύο στίχων· δεν φαίνεται πάντως να υπάρχει σημαντική χρονική απόσταση μεταξύ των δύο χαράξεων. Ο πρώτος στίχος χαραχθηκε με τη βοήθεια εγχάρακτων κανόνων. Ύψος γραμμάτων 0,02 μ.

64. Βλ. ΑΚΕ 60, ελλιπώς δημοσιευμένη από τον Ν. Τσαϊλακόπουλο, *Η ίδρυση και ο εμπλουτισμός του Αρχαιολογικού Μουσείου Εδέσσης* (Θεσσαλονίκη 1985) 215, αρ. 60/41: το όνομα του πρεσβυτέρου της επιγραφής αυτής είναι Μάρκελλος ή Μαρκελ(λ)ίνος. Το όνομα Μάρκελλος απαντά επίσης στην εντοιχισμένη στον περίβολο της εκκλησίας του Μεσημερίου αδημοσίευτη επιτύμβια στήλη (βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, *ΑΔ 54* [1999] *Χρονικά* [2006] 651 και εικ. 79, με παλαιότερη βιβλιογραφία).

65. Άρνισσα: βλ. παρακάτω, επιγραφή αρ. 15· άλλα παραδείγματα από τη Μακεδονία: βλ. Tatakí, *Roman Presence* (βλ. σημ. 48) 493 αρ. 82.7-8.

66. *EAM* 138.

67. Για την ανασκαφή του τμήματος αυτού κατά τα έτη 1979-1981 βλ. Α. Βαβρίτσας, «Αρχαία Έδεσσα: Σύντομο χρονικό της ανασκαφής», στο Γ. Κιουτούτσκας (επιμ.), *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου Η Έδεσσα και η περιοχή της, Ιστορία και Πολιτισμός (Έδεσσα 4, 5 και 6 Δεκεμβρίου 1992)* (Έδεσσα 1995) 13-26, σελ. 20. Επίσης, βλ. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (βλ. σημ. 1), 93-94, εικ. 96 και 124. Η επιγραφή αναφέρεται και στο Αναστασία Χρυσοστόμου, *ΑΔ 56-59* (2001-2004) *Χρονικά Β΄ 3β* [2012] 410, πίν. 110γ.

3ος αι. μ.Χ. (;)

[---]σιας και ΑΤΗΙΥ
 [---]άσων και [.¹⁻².]
 [-----]

Στ. 1: Στο τέλος του στίχου, συμπίλημα ΤΗ ακολουθείται από μια κάθετο και ένα ύψιλον· η ερμηνεία του συμπλέγματος είναι αδύνατη. Στ. 2: Από το πρώτο γράμμα σώζεται το άνω ίχνος μιας δεξιάς διαγώνιας κεραίας, συμβατό με την κατά πολύ προεξέχουσα δεξιά διαγώνιο του άλλου άλφα του στίχου.

Στον δεύτερο στίχο έχουμε μάλλον την κατάληξη ονόματος. Από τα μαρτυρούμενα στη Μακεδονία ονόματα που μπορούν να συμπληρωθούν, στην Έδεσσα απαντά μόνο το Θράσων.⁶⁸

Οι επόμενες επιγραφές, αρ. **7-10**, ήλθαν στο φως κατά την πραγματοποίηση εργασιών συντήρησης και ανάδειξης στους χώρους 11ος – 30ος, αριστερά της κεντρικής οδού, στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη - Διαμόρφωση Αρχαιολογικού Χώρου Έδεσσας, Β΄ φάση», που χρηματοδοτήθηκε από το ΕΣΠΑ το διάστημα 2010-2014.⁶⁹

7. ΑΚΑ 2012/83. Απότμημα αδιάγνωστης επιγραφής (εικ. 10).

Βρέθηκε κατά τη συντήρηση του κεντρικού τμήματος του ανατολικού τοίχου του 13ου αριστερού χώρου της κάτω πόλης (εικ. 6).

Απότμημα από λευκό, χονδρόκοκκο μάρμαρο, με ιζηματογενείς επικαθίσεις, αποκεκρωμένο καθ' όλες τις πλευρές. Φέρει περαιτέρω αποκρούσεις στην επιφάνεια της πρόσθιας όψης, με αποτέλεσμα φθορές στα γράμματα της επιγραφής. Διαστάσεις: ύψος 0,18 μ., πλάτος 0,20 μ., πάχος 0,06 μ. Η επιγραφή χαραχθηκε με τη βοήθεια εγχάρακτων κανόνων. Ύψος γραμμάτων 0,025 μ., διάστιχα 0,015 μ.

68. Στην επιγραφή SEG 49 (1999) 827 (πρβλ. SEG 50 [2000] 590), η προέλευση της οποίας από την Έδεσσα έχει αδικώς αμφισβητηθεί.

69. Στον 14ο αριστερό χώρο βρέθηκε και μικρό, πανταχόθεν αποκεκρωμένο απότμημα από λευκό μάρμαρο, διαστάσεων 0,10 x 0,11 x 0,02 (**ΑΚΑ 2012/97**), στο οποίο διακρίνεται το γράμμα Α και απροσδιόριστα στοιχεία διακόσμησης (εικ. 12). Η χρονολόγησή του είναι αδύνατη.

2ος-3ος αι. μ.Χ. (‡)

[----]ΣΙ[-----]
 [---]ΙΣ[.]ΣΤ[----]
 [-----]Α[-----]
 4 [---]ΚΑΠΙΟΜ[---]

Στ. 1: Από το δεύτερο ορατό γράμμα διακρίνεται μόνο το κάτω τμήμα καθέτου. Στ. 2: Συμπλήριμα ΙΣ μάλλον παρά ΗΣ.

8. ΑΚΑ 2011/452. Τμήμα επιτύμβιας επιγραφής (εικ. 11).

Βρέθηκε σε διερευνητική τομή στο βορειοδυτικό τμήμα του 14ου αριστερού χώρου της κάτω πόλης (εικ. 6).

Απότμημα από λευκό μάρμαρο, αποκεκρουμένο δεξιά και κάτω. Περιμετρική αρχικά και σήμερα διατηρούμενη επάνω και αριστερά ταινία, πλάτους 0,04 μ., ορίζει το ελαφρά βαθυσμένο πεδίο της ενεπίγραφης επιφάνειας. Οι λοξότμητες επιφάνειες στην πίσω πλευρά του αποτμήματος φανερώνουν ότι για την επιγραφή επαναχρησιμοποιήθηκε μαρμάρινη τράπεζα. Διαστάσεις: ύψος 0,156 μ., πλάτος 0,19 μ., πάχος 0,04 μ. Η επιγραφή χαραχτηκε κατά στήλην, εκατέρωθεν εσώγλυφου κύκλου, σωζόμενης διαμέτρου 0,05 μ., εντός του οποίου διακρίνεται η ανάγλυφη αριστερή κεραία σταυρού. Τα άτεχνα και όχι πολύ χαρακτηριστικά σωζόμενα γράμματα (μηνοειδές έψιλον, κάππα με σχεδόν καμπύλες κεραίες, άλφα με προεκτεινόμενη προς τα πάνω τη μια διαγώνια κεραία) δεν επιτρέπουν βεβαιότητα για τη χρονολόγηση.⁷⁰ Ύψος γραμμάτων 0,023 μ., διάστιχα 0,013 μ.

Παλαιοχριστιανικοί χρόνοι

Ένθά- [---]
 δε κῆ- σταυρός [---]
 [ται] [---]
 4 [---] [---].

70. Η φράση *ἐνθάδε κείται* μαρτυρείται στην αρχή χριστιανικών επιτυμβίων της Μακεδονίας ήδη από τον τέταρτο αιώνα (Feissel, *Recueil* [βλ. σημ. 19] αρ. 246).

9. ΑΚΑ 2012/115. Απότμημα επίστεψης βωμού (εικ. 13).

Βρέθηκε κατά τη συντήρηση του νότιου τοίχου του 19ου αριστερού χώρου της κάτω πόλης (εικ. 6), εντοιχισμένο στη νοτιοδυτική εξωτερική του γωνία.

Απότμημα επίστεψης βωμού από λευκό μάρμαρο, πανταχόθεν αποκεκρουμένο. Διασώζει το δεξιό άκρο της επίστεψης κατά την πρόσθια όψη του βωμού καθώς και το (εφαπτόμενο) αριστερό άκρο της επίστεψης κατά τη δεξιά όψη του μνημείου. Του ορθοστάτη διατηρείται μόνο το ανώτατο πέρας, ακριβέστερα, δε, το μεταβατικό στοιχείο από τον ορθοστάτη στην επίστεψη, εδώ διαμορφούμενο ως κοίλη επιφάνεια απολήγουσα σε ακμή. Η επίστεψη αποτελείτο από λοξότμητο κυμάτιο, ακολουθούμενο από κοίλο κυμάτιο, και επίθημα με εγγεγραμμένο αέτωμα και γωνιακά ακρωτήρια, στερούμενα ανάγλυφης διακόσμησης· τα στοιχεία δηλώνονται τόσο σε αυτήν που εμφανίζεται ως η πρόσθια (ενεπίγραφη) όψη του βωμού, όσο και στη δεξιά πλάγια όψη. Μόνον η δήλωση γωνιακού ακρωτηρίου και στη δεξιά όψη παραμένει αβέβαιη, αν και τόσο λόγω της συνήθους τυπολογίας όσο και χάριν στη παρόμοια κατεργασία των μερών της επίστεψης κατά τη δεξιά και πρόσθια όψη του υπό εξέταση βωμού θα ήταν αναμενόμενη. Διαστάσεις: ύψος 0,40 μ., πλάτος 0,30 μ., πάχος 0,19 μ. Αμέσως κάτω από τα κυμάτια, επί της μεταβατικής από τον ορθοστάτη στην επίστεψη κοίλης επιφάνειας, είναι ορατό το επάνω μέρος από πέντε γράμματα, το ύψος των οποίων είναι φυσικά αδύνατο να υπολογισθεί. Αξιοσημείωτο το φι, σε πολύ μεγαλύτερο ύψος από τα υπόλοιπα γράμματα.

2ος-3ος αι. μ.Χ.

[---]ΙΣΤΗΦ
[-----]

Από το πρώτο γράμμα είναι ορατή μόνο η ανώτατη απόληξη μιας κάθετης κεραίας. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς κατάληξη γυναικείου ονόματος (π.χ. Πίστη), ακολουθούμενη από την αρχή ενός πατρωνύμου. Χώρος για άλλο γράμμα μετά το φι δεν υπάρχει, εκτός αν υποθέσει κανείς την ύπαρξη συμπλήματος.

10. ΑΚΑ 2012/130. Τμήμα επιτύμβιας επιγραφής (εικ. 14).

Βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής των τοίχων του 23ου αριστερού χώρου της κάτω πόλης (εικ. 6).

Απότμημα πλάκας από λευκό μάρμαρο με ιζήματα, αποκεκρουμένο περιμετρικά καθ' όλες τις πλευρές πλην της αριστερής, όπου διατηρεί τμήμα της αρχικής επιφάνειας του αντιστοιχού κροτάφου. Οι ανάγλυφες αυλακώσεις που διατηρούνται στην πίσω επιφάνεια του αποτμήματος, υποδεικνύουν πως η σωζόμενη επιγραφή

ανήκει σε δεύτερη χρήση του λίθου. Διαστάσεις: ύψος 0,18 μ., πλάτος 0,18 μ., πάχος 0,03 μ. Χαρακτηριστικά γράμματα το ύψιλον με μικρή οριζόντια κεραία στην ένωση με τις λοξές κεραίες και το νι με μια απλή λοξή κεραία ανάμεσα στις καθέτους. Ύψος γραμμάτων 0,03-0,035 μ., διάστιχα 0,01-0,012 μ.

5ος-6ος αι. μ.Χ.

Γαυδεντ[-----]
 γλυκυτ[ατ-----]
 ΒΙ[.]Κ[-----]-

Στ. 3: Από το τρίτο γράμμα διακρίνονται τα ίχνη δυο ελαφρά καμπύλων κεραίων.

Το σπανιότατο στην ελληνόφωνη Ανατολή (σε αντίθεση με το δημοφιλέστατο στη ρωμαϊκή Δύση λατινικό Gaudentius από το οποίο προέρχεται) και μαρτυρούμενο μόνο κατά την ύστερη αρχαιότητα όνομα Γαυδέντιος⁷¹ –άγνωστο σε ποιο γένος εδώ– απαντά για πρώτη φορά στη Μακεδονία.

Η επόμενη επιγραφή, αρ. 11, βρέθηκε επίσης κατά τις εργασίες που έγιναν στα πλαίσια του έργου «Ανάδειξη-Διαμόρφωση Αρχαιολογικού Χώρου Έδεσσας. Β΄ Φάση», όχι όμως στην περιοχή εσωτερικά της νότιας πύλης, αλλά στην ανατολική πύλη της κάτω πόλης.⁷² Ειδικότερα, βρέθηκε το 2013, όταν κρίθηκε απαραίτητο με περιορισμένες δοκιμαστικές τομές να συγκεντρωθούν συμπληρωματικά στοιχεία

71. Στην ελληνική επιγραφική το όνομα φαίνεται να μαρτυρείται κυρίως στη Σικελία και στη Μέση Ανατολή (Αραβία, Συρία, Ιορδανία). Αξιοσημείωτες οι τρεις μνείες του ονόματος στην εβραϊκή κοινότητα της Ρώμης (*JWE* 2.11, 98, 172).

72. Για την ανατολική πύλη, βλ. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα* (βλ. σημ. 1) 58, εικ. 35 και 90-91, εικ. 88-89. Επίσης, βλ. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα. Η οχύρωση* (βλ. σημ. 1), 335-362, ειδικότερα 353-357, Δ.Τ. 3 για την ανεύρεση του βωμού αρ. 11, καθώς και 352, Δ.Τ. 1 (η παραπομπή εδώ στις σελίδες του ψηφιακού βιβλίου της έκδοσης) για το μικρό απότμημα **ΑΚΑ 2013/5** (εδώ εικ. 15). Το πανταχόθεν αποκεκρωμένο αυτό απότμημα από λευκό μάρμαρο (ύψους 0,14 μ., πλάτους 0,035 μ., πάχους 0,03 μ.) βρέθηκε στις ανώτερες επιχώσεις δοκιμαστικής τομής στη γωνία στα νότια της ανατολικής πύλης με τη δυτική παρειά του τείχους. Διασώζει δύο γράμματα ([--]ΡΟ[--]) με ύψος 0,02-0,025 μ., μέσα σε ταινία πλάτους 0,03 μ. Χαμηλότερα, κοίλο κυμάτιο και ίχνος αρχιτεκτονικής διαμόρφωσης συμβατής με άνω αριστερή γωνία πλαισίου.

για την πύλη, τα οποία επέτρεψαν στη συνέχεια την πραγματοποίηση και εδώ εργασιών συντήρησης και ανάδειξης.⁷³

11. Επιτύμβιος βωμός, εντοιχισμένος στην ανατολική πύλη (εικ. 16-17).

Μονόλιθος βωμός από λευκό μάρμαρο, που βρέθηκε εντοιχισμένος στην εσωτερική πλευρά του κατώτατου επάνω από την ευθυνηρία δόμου του νότιου τοίχου της πύλης. Κατά τον εντοιχισμό έμεινε σχεδόν ακέραια η κάτω επιφάνεια της βάσης του βωμού, στην οποία παρατηρήθηκε περιμετρική ζώνη, πλάτους 0,07-0,010 μ., δουλεμένη με λεπτότερο εργαλείο από ό,τι το κεντρικό της τμήμα. Με το ίδιο χοντρό βελόνι, όπως το κεντρικό τμήμα της βάσης, είναι δουλεμένη και η πίσω, απαρχής επίπεδη και χωρίς αρχιτεκτονική ή πλαστική διαμόρφωση, όψη του βωμού. Οι τρεις άλλες όμως πλευρές της βάσης απολαξεύθηκαν, καθώς και οι πλευρικές όψεις της επίστεψης, προκειμένου να δοθεί στον βωμό σχήμα λιθοπλίνθου. Αντιθέτως, η πρόσθια πλευρά της επίστεψης αφέρθηκε σχεδόν άθικτη, και μάλιστα η λιθόπλινθος από τραβερτίνη που είναι τοποθετημένη μπροστά της είχε απολαξευθεί ελαφρά, ώστε να δημιουργηθεί ο κατάλληλος χώρος. Στις επεμβάσεις για τον εντοιχισμό του βωμού πρέπει να αποδοθεί η απολάξευση του κατώτερου τμήματος του ορθοστάτη κατά την πρόσθια όψη και, σε μεγαλύτερη έκταση, η απολάξευση του ορθοστάτη κατά τη δεξιά παρειά καθώς και κατά μήκος της ακμής της πρόσθιας όψης με τη δεξιά, που οδήγησε και στην απώλεια μικρού μέρους της ενεπίγραφης επιφάνειας. Τμήμα, τέλος, της βάσης κατά την πρόσθια και δεξιά όψη έχει αποκρουσθεί χονδροειδώς – χωρίς διαδικασία επιμελούς απολάξευσης, δηλαδή.

Οι λατύπες από την αποκοπή τοποθετήθηκαν στα ενδιάμεσα κενά των λίθων του κατώτατου δόμου του ανατολικού και νότιου τοίχου της πύλης. Δύο μεγαλύτερα αποτμήματα βρέθηκαν επάνω στον βωμό, και το ένα, διαστάσεων 0,10 x 0,20 x 0,07 μ., από το ίδιο μάρμαρο όπως και ο βωμός, πρέπει να ανήκε στη βάση του και ειδικότερα στην πλίνθο της, με διαμόρφωση χαμηλού ποδιού.

Λιτή διακόσμηση του ορθοστάτη, ο οποίος παρουσιάζει μικρή μείωση προς τα επάνω, αποτελεί ένα ζεύγος παράλληλων στενών ταινιών (αβαθών αυλακώσεων), οι οποίες διατρέχουν οριζόντια την πρόσθια και δεξιά του όψη και θα πρέπει να αποκατασταθούν και στη μη ορατή αριστερή όψη του βωμού. Μία επιπλέον αβαθής, στενή ταινία κοσμεύει τον ορθοστάτη καθ' ύψος των ακμών της πρόσθιας με τις πλευρικές όψεις, καθώς και καθ' ύψος της ακμής της δεξιάς όψης με την πρόσθια.

73. Βλ. Χρυσοστόμου, *Αρχαία Έδεσσα. Η οχύρωση* (βλ. σημ. 1) 79-81 του λευκώματος για τις εργασίες συντήρησης και ανάδειξης. Θα πρέπει να σημειωθεί πως μετά το πέρας των εργασιών ο βωμός καλύφθηκε εκ νέου και δεν είναι πλέον ορατός.

Στην περίπτωση της πρόσθιας όψης, σε συνδυασμό με τις οριζόντιες ταινίες, σχηματίζει ένα πλαίσιο, το οποίο και ορίζει την ενεπίγραφη επιφάνεια.⁷⁴

Η μετάβαση από τον ορθοστάτη στην επίστεψη γίνεται με τη διαμόρφωση κοίλης επιφάνειας που απολήγει σε ακμή, και, εναπομείναντα πλέον μόνο στην πρόσθια όψη, ακολουθούν λοξότμητο κυμάτιο (ύψους 0,06 μ. χωρίς τις μεταβάσεις), κοίλο κυμάτιο (ύψους 0,055 μ.) και στενή ταινία (ύψους 0,025 μ.) πριν το επίθημα. Η πρόσθια όψη του επιθήματος, η οποία στάθηκε δυνατόν να αποκαλυφθεί μόνον μερικώς, κοσμεύεται με εγγεγραμμένο πρόστυπο ανάγλυφο αέτωμα και ανάγλυφη φιάλη. Η διάμετρος της φιάλης υπολογίστηκε περί τα 0,09 μ. και του ομφαλού της περί τα 0,03 μ. Ανιχνεύεται πιθανόν γένεση δεξιού ακρωτηρίου.

Ύψος ορατό βωμού 1,44 μ., πλάτος 0,047 μ., πάχος 0,40 μ.

Η επιγραφή είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Ο χαρακτήρας έχει χρησιμοποιήσει την κατώτερη του άνω ζεύγους ταινιών σαν κανόνα για το άνω πέρας της επιγραφής: δεν υπολόγισε, όμως, καλά τον χώρο ως προς τα πλευρικά πέρατα της επιγραφής, με αποτέλεσμα να αναγκασθεί να χαραξεί το τελευταίο γράμμα μερικών από τους στίχους επί της κάθετης ταινίας του πλαισίου. Στρώμα ιζήματος καλύπτει κατά τόπους την επιφάνεια της πρόσθιας όψης, ιδιαίτερα αριστερά, με αποτέλεσμα το πρώτο γράμμα καθενός από τους στίχους της επιγραφής να είναι λιγότερο ευανάγνωστο των υπολοίπων. Ύψος γραμμάτων: 0,037 (Φ: 0,065, κισσόφυλλο 0,085). Διάστιχα: 0,017. Αξιοσημείωτη η μεγάλη ομοιομορφία του ύψους των γραμμάτων και των διαστίχων. Παρόμοια, αν και μάλλον λίγο προγενέστερα, ορθογώνια γράμματα φέρει και η ενεπίγραφη στήλη ΑΚΕ 95 του ύστερου 1ου αι. μ.Χ.⁷⁵

74. Το ύψος των οριζόντιων ταινιών που διατρέχουν τον ορθοστάτη κυμαίνεται από 0,015 έως 0,018 μ., ενώ το πλάτος της ταινίας που αναπτύσσεται καθ' ύψος των ακμών του ορθοστάτη είναι 0,015 μ. Στην πρόσθια όψη κάτω παρακολουθείται μόνο η κατώτερη από τις δύο ταινίες. Στη δεξιά παρειά η καθ' ύψος ταινία παρακολουθείται με βεβαιότητα μόνο από το ζεύγος των ανώτερων οριζόντιων ταινιών και κάτω. Η ανώτερη από το ζεύγος ταινιών άνω απέχει 0,10 μ. από τη γένεση της επίστεψης, η κατώτερη από το ζεύγος ταινιών στο κάτω μέρος του ορθοστάτη απέχει τουλάχιστον 0,08 μ. από τη γένεση της βάσης. Παρόμοια διακόσμηση, με ζεύγη οριζόντιων ταινιών στο άνω και κάτω μέρος του ορθοστάτη, φέρουν και άλλοι βωμοί από την Έδεσσα: πρβλ. τον αναθηματικό βωμό ΑΚΕ 21 <17>: Π. Χρυσοστόμου, «Η λατρεία του Διός Υψίστου στην Έδεσσα», στο Γ. Κιουτούτσκα (επιμ.), *Η Έδεσσα και η περιοχή της Α΄* (βλ. σημ. 67) 99-110, ειδικότερα 102-103, αρ. 4, εικ. 4, με τον οποίον μοιράζεται και την παρόμοια διαμόρφωση της επίστεψης πρβλ. ακόμη, τον ανεπίγραφο βωμό από τη θέση «Ψηλή Βρύση», σήμερα φυλασσόμενο στη συλλογή του Τζαμιού της Έδεσσας.

75. Χρυσοστόμου, *Νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 280-281.

Πρώτο μισό 2ου αι. μ.Χ.

Παραμόνα Δάσ-
τινος Ποσιδω-
νίω Λυκόφρο-
4 νος Βιστυριαί-
ω τῷ συνδίω έαυ-
τῆς, μνήμησ χ[ά]-
ριν και έαυτῆ
8 ζῶσα. 𐀀

Η αναθέτρια του βωμού φέρει ένα από τα κοινότερα στη Μακεδονία ονόματα: εξίσου κοινά στη Μακεδονία πανελλήνια ονόματα είναι το όνομα και το πατρώνυμο του συζύγου της –καίτοι το όνομα Λυκόφρων μαρτυρείται για πρώτη φορά στην Έδεσσα.⁷⁶ Αντιθέτως, το πατρώνυμο της αναθέτριας είναι άπαξ λεγόμενον. Πρόκειται πιθανότατα για το όνομα Δάστις, κλινόμενο με ένθημα -ν-. Συναφές φαίνεται το ίσως ιλλυρικό θηλυκό ιδιώνυμο *Dasto*, που μαρτυρείται στη Δαλματία (δοτ. *Dastoni*) και στο Νωρικό⁷⁷ πρβλ. και το όνομα *Δαστα* που μαρτυρείται στην Απουλία,⁷⁸ το οποίο μάλλον σχετίζεται με το ιδιώνυμο και όνομα γένους *Δαστίδιος* που μαρτυρείται μεταξύ άλλων και στη Μακεδονία.⁷⁹

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το εθνικό Βιστυριαῖος που φέρει ο νεκρός. Πρόκειται ασφαλώς για παραλλαγή του εθνικού Βιστύρριος που απαντά στις επιγραφές του ιερού της Λευκόπετρας,⁸⁰ όπου είχε ερμηνευθεί ως «εθνικό» κώμης της γειτονικής Εορδαίας.

76. Βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στο *LGNP* IV.

77. Δαλματία: *CIL* III 8551 και 14976.7· Νωρικό: *ILLProN* 708.

78. Πρβλ. το οικείο λήμμα στο *LGNP* IIIA.

79. Βλ. Η. Σβέρκος, «Ένα gentilicium ‘φάντασμα’ σε λατινική επιγραφή από τους Στόβους (Μακεδονία)», *Ιόνιος Λόγος* 4 (2013) 257-286 με τις πηγές και συζήτηση για τη gens *Dastidia*.

80. *I. Leukopetra* 100.

Κάτω πόλη αρχαίας Έδεσσας. Βόρειο νεκροταφείο

12. ΑΚΛ 97/41. Τμήμα επιτύμβιας στήλης (εικ. 18).

Βρέθηκε το 1997 κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στον Αγρό Μπουμπαρά, αρ. 620, αγροκτήματος Κλησοχωρίου. Στον αγρό έχουν κατά καιρούς ερευνηθεί τάφοι που ανήκουν στο βόρειο νεκροταφείο της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας.⁸¹ Τα τμήματα της στήλης βρέθηκαν επαναχρησιμοποιημένα σε μικρό αψιδωτό αγροτικό κτίριο, που κατασκευάστηκε επάνω από τους τάφους. Οι τάφοι κάτω από το κτίριο ήταν ακτέριστοι, επάνω όμως από αυτούς και κάτω από το κτίριο βρέθηκε φθαρμένο τεσσαρακοντανούμιο του 6ου αι. μ.Χ., που αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της επιγραφής.

Στήλη από σχιστόλιθο, με ελαφρά καμπυλούμενη άνω απόληξη, σωζόμενη σε τέσσερα συναρμόζοντα τμήματα, ελλειπής κάτω τμήματα της πρόσθιας επιφάνειας έχουν αποκολληθεί και κάποια εξακολουθούν να ελλείπουν άνω αριστερά, ενώ η στήλη φέρει αποκρούσεις και κατά την οπίσθια όψη.⁸² Διαστάσεις: ύψος 0,51 μ., πλάτος 0,33 μ., πάχος 0,06 μ. Επάνω από την επιγραφή σώζονται δύο εγχάρακτα αντωπά περιστέρια και ανάμεσά τους εγχάρακτος ανισοσκελής σταυρός, ύψους 0,06 μ. Κάτω από την παράσταση ακολουθεί η τετράστιχη επιγραφή. Κάτω από την επιγραφή, στο μέσο, εγχάρακτος σχεδόν ισοσκελής σταυρός, ύψους 0,015 μ. Ύψος γραμμάτων 0,03 μ., διάστιχα 0,01-0,024 μ.

5ος αι. μ.Χ.

πτηνό † πτηνό
Μημόριον
Σεβίρας καὶ τῆς
θυγατρὸς αὐ-
4 τῆς Πελεγρίνας.
†

81. Συγκεντρωμένα τα στοιχεία για τον αγρό Μπουμπαρά περιλαμβάνονται στο Χρυσοστόμου, *Νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 60, 63, 99-103 και σποράδιην, καθώς και σχ. 10, Α-Β. Για την ανασκαφή του 1997, οπότε βρέθηκαν και οι επιγραφές αρ. 12-13, βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, *ΑΔ 52* (1997) [2003], *Χρονικά Β' 2*, 724-726. Επίσης, βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Αρχαία Έδεσσα: η εξωαστική χρήση του χώρου», στο *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και στη Θράκη. 20 χρόνια. Επετειακός τόμος* (Θεσσαλονίκη 2009) 463-476, ειδικότερα 473-475, εικ. 8-9, όπου είναι ορατοί οι τάφοι κάτω από το αψιδωτό κτίριο.

82. Για την τυπολογία των παλαιοχριστιανικών επιγραφών της Έδεσσας, βλ. Χρυσοστόμου, *Νεκροταφεία* (βλ. σημ. 1) 420-421.

Ο *terminus ante quem* που προκύπτει από τα αρχαιολογικά συμφραζόμενα, σε συνδυασμό με τον τύπο των γραμμάτων (χαρακτηριστικότερα των οποίων είναι τα μικρά μνηοειδή σίγμα και έψιλον και το ρω, στο οποίο ο κύκλος δεν κλείνει στο κάτω μέρος) οδηγούν σε μια χρονολόγηση περί τον 5ο αι. μ.Χ., περίοδο κατά την οποία γενικεύεται στην Έδεσσα και τη Μακεδονία γενικότερα ο χαρακτηρισμός μνημόριον για τον τάφο και το σήμα του.

Παρότι το όνομα Σεβήρα μαρτυρείται για πρώτη φορά στην Έδεσσα, η χρήση του παλαιού αυτοκρατορικού ονόματος γένους (ή παραγώγων του) ως ιδιωνύμου κάθε άλλο παρά εκπλήσσει την εποχή αυτή.⁸³ Αμάρτυρο κατά τα άλλα στην Έδεσσα φαίνεται και το λατινογενές και προερχόμενο από το προσηγορικό *peregrinus* (με τροπή του πρώτου υγρού συμφώνου) όνομα Πελεγρίνα· το αρσενικό Περεγρίνος μαρτυρείται ως *cognomen* σε λατινικές επιγραφές της Ηράκλειας της Λύγκου και των Φιλίππων,⁸⁴ ενώ στην ελληνική επιγραφική άλλων περιοχών μαρτυρούνται τα ονόματα Περεγρίνος / Πελεγρίνος.⁸⁵

13. ΑΚΛ 97/45. Τμήμα επιτύμβιας επιγραφής (εικ. 19).

Βρέθηκε, όπως και η προηγούμενη επιγραφή, στο στρώμα καταστροφής των τοίχων του μικρού αψιδωτού κτιρίου που ερευνήθηκε το 1997 στον Αγρό Μπουμπαραά.

Πλάκα από σχιστόλιθο σε δύο συναρμόζοντα τμήματα. Αποκεκρουμένη κάτω, κατά τους κροτάφους και την άνω επιφάνεια, στην οποία όμως διατηρεί σε σημεία το αρχικό πέρας· φέρει επιφανειακές αποκρούσεις τόσο κατά την πρόσθια όσο και κατά την οπίσθια πλευρά. Διαστάσεις: ύψος 0,30 μ., πλάτος 0,265 μ., πάχος 0,02 μ. Εγχάρακτος ανισοσκελής σταυρός, ύψους 0,04 μ., επάνω από την επιγραφή. Ύψος γραμμάτων 0,03-0,035 μ., διάστιχα 0,006-0,01 μ. Χαρακτηριστικά γράμματα το μνηοειδές σίγμα, το ύψιλον με καμπύλες τις λοξές κεραίες, τα λάμδα με πολύ προεξέχουσα άνω τη δεξιά λοξή κεραία το μικρό όμικρον.

5ος αι. μ.Χ.

†

Μνημόριον

83. Πρβλ. *IG X 2, 1, 699* (Σεβήρα στη Θεσσαλονίκη), *SEG 48 (1998) 790* (Σεβερίνα στο Δίον), *IG X 2, 2, 400* (Σεβηρίνος στη Λυχνιδό).

84. *IG X 2, 2, 54* και *79* (Ηράκλεια Λυγκηστίς)· P. Pilhofer, *Philippi II. Katalog der Inschriften von Philippi*² (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 119, Tübingen 2009) αρ. 163/L002, στ. 70 και 509b/L905, στ. 17 (Φίλιπποι).

85. Βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στο *LGNP IIIa* και *Va*.

Πολυγιρ[---]
Γαλ[-----]
4 [.]ΣΣ[.][----]

Στ. 4: Διακρίνονται κατά σειράν: άνω τμήμα δεξιάς διαγώνιας κεραίας, μηνοειδές γράμμα, δεύτερο μηνοειδές που δεν διασώζει μεσαία κεραία στο αναμενόμενο για έψιλον σημείο, και άνω τμήμα δεξιάς διαγώνιας κεραίας. Με δεδομένο ότι οι δεξιές κεραίες των τριγωνικών γραμμάτων της επιγραφής προεξέχουν έντονα, το πρώτο και το τέταρτο γράμμα είναι ίσως τριγωνικά.

Δεδομένου ότι δεν φαίνεται πολύ πιθανό στον στ. 3 να υπάρχει αναφορά σε επάγγελμα, ιερατικό ή άλλο αξίωμα, ή βαθμό συγγένειας, θα πρέπει να υποθέσουμε πως στην επιγραφή αναγράφονται τα ονόματα τριών νεκρών στους στ. 2-4. Το μόνο όνομα που είναι συμβατό με τα ίχνη του δεύτερου στίχου (με μια καθόλου παράδοξη λόγω ιωτακισμού ανορθογραφία) είναι το πολύ σπάνιο αλλά ευεξήγητο όνομα Πολύγηρος ή Πολυγήριος⁸⁶ – ίσως Πολυγηρία αν πρόκειται για θηλυκό. Από τα πολλά ονόματα που μπορούν να συμπληρωθούν στον δεύτερο στίχο, στη Μακεδονία μαρτυρούνται τα ονόματα Γαλάτης / Γαλάτεια, το δεύτερο στη γειτονική Μίεζα.⁸⁷

Άρνισσα

Η θέση «Ναυτικός Όμιλος» στα νότια του σύγχρονου οικισμού της Άρνισσας και στην ανατολική ακτή της Βεγορίτιδας ήταν παλαιότερα κατεχοχίν γνωστή ως χώρος νεκροταφείου της Εποχής του Σιδήρου. Στα νοτιοδυτικά της εκτείνεται η χερσόνησος του «Σουτ Μπουρούν». Στο λόφο νότια της χερσονήσου τοποθετείται ο Οστροβός, κάστρο γνωστό από τις βυζαντινές πηγές, του οποίου η οχύρωση εκτείνεται και στη χερσόνησο, ενώ τμήματά της έχουν καταποντιστεί στη λίμνη. Από τα συγκεντρωθέντα όμως στοιχεία έχει γίνει φανερό ότι σε όλη την περιοχή, από το Σουτ Μπουρούν και τις ακτές της Βεγορίτιδας, στους λόφους που αποκλείουν από νότο τον χώρο μέχρι την Εθνική οδό Έδεσσας-Φλώρινας και τον παρακείμενο σε αυτήν λοφίσκο, υπάρχουν κατάλοιπα όλων των εποχών, που έχουν υποστεί

86. IG II² 2235 (Πολύγηρος, Αττική)· R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellepont, Latros, Galésios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)* (Παρίσι 1975) 195, σημ. 5 (Πολυγήριος, σε χριστιανική επιγραφή του 5ου αι. μ.Χ. από τη Μικρά Ασία).

87. Επιγραφή γνωστή μόνο από την έκδοσή της σε τοπική εφημερίδα της Βέροιας (Β. Γαβριηλίδης, εφημ. Λαός, 4/9/1997)· θα δημοσιευτεί στον Β΄ τόμο των Επιγραφών της Κάτω Μακεδονίας (βλ. σημ. 49).

4 [Στ]ραττῶ Κασ[άν]-
[δρ]ου τοῦ ἀνδρῶ[ς]
[κ]ἔ τέκνων δύω
μνήμησ χάριγ.

Στ. 1: Ο χαρακτήρας χάραξε στο τέλος του στίχου ένα άτεχνο δέλτα χωρίς δεξιά διαγώνια κεραία, και στη συνέχεια δυο καθέτους.

Σε αντίθεση με ό,τι κατά κανόνα συμβαίνει στις επιγραφές της ρωμαϊκής Μακεδονίας,⁹⁰ όπου όταν χρησιμοποιείται μία μοναδική χρονολόγηση αυτή είναι η επαρχιακή, εδώ το χρονολογικό σύστημα είναι η λεγόμενη ακτιακή χρονολόγηση, καθώς η επαρχιακή θα χρονολογούσε την επιγραφή το 52/53 μ.Χ., σε μια περίοδο δηλαδή υπερβολικά πρώιμη για τον τύπο των γραμμάτων της επιγραφής μας, που ανήκει οπωσδήποτε στον 2ο/3ο αι. μ.Χ. Ο τύπος διακοσ(ε)ιαστός μαρτυρείται και σε άλλες επιγραφές της εποχής στη Μακεδονία,⁹¹ όπως φυσικά και η όχι απρόσμενη σε ύστερες εποχές γραφή δύω.⁹² Ο βωμός προοριζόταν για τον σύζυγο της Στρατῶς, καθώς και για τα δύο παιδιά της, που δεν κατονομάζονται, γεγονός όχι σπάνιο στα επιτύμβια της εποχής.⁹³

Στη Μακεδονία το κοινό όνομα Στρατ(τ)ῶ μαρτυρείτο στην Έδεσσα, τη Λητή και τα Καλίνδονια. Αξιοσημείωτο είναι ότι και στις τέσσερις άλλες ως τώρα μαρτυρίες του στη Μακεδονία το όνομα παραδίδεται με διπλό σύμφωνο, όπως εδώ, ότι η γραφή με το διπλό σύμφωνο του κοινού αυτού πανελληνίου ονόματος απαντά μόνο στη Μακεδονία,⁹⁴ καθώς και ότι οι γυναίκες που το φέρουν συνδέονται με τη

90. Με βασική εξαίρεση τις επιγραφές του ιερού της Λευκόπετρας (βλ. *I. Leukopetra* σελ. 43-44).

91. *EKM A' 327· I. Leukopetra 3· IG X 2, 1, 168·* ίσως *EAM 132·* πρβλ. *EAM 117β: τετρακοσιαστοῦ* και *EAM 186, στ. 41: τριακοσιαστοῦ*.

92. Μεταξύ άλλων στις γειτονικές Βέροια (*EKM A' 310, σε ακριβώς αντίστοιχα επιτύμβια συμφραζόμενα*) και Εορδαία (*EAM 22*).

93. Βλ. για παράδειγμα στη γειτονική Έδεσσα την επιγραφή Δήμιτσας, *Μακεδονία 47, αρ. 30*, όπου το όνομα της νεκρής παραλείπεται.

94. Πρβλ. και το αρσενικό *Στράττος*, που απαντά με διπλό σύμφωνο επίσης μόνο στα Καλίνδονια (*SEG 42 [1992] 580, κατάλογος εφήβων του ύστερου 1ου αι. μ.Χ.*), καθώς και το θηλυκό *Στραττονίκη*, που επίσης απαντά με διπλό σύμφωνο μόνο στη Μακεδονία (*Sromenik 98 [1941-48] 60 αρ. 125*). Ο εκφραστικός διπλασιασμός των συμφώνων δεν είναι σπάνιος στα υποκοριστικά ονόματα στην ελληνική ανθρωπωνυμία, μεταξύ άλλων και στη Μακεδονία:

λατρεία ισχυρών παραδοσιακών θεαινών: τη Μα (Έδεσσα) ή την Δήμητρα (Λητή, Καλίνδοια).⁹⁵

Στρατώ όμως μαρτυρείται, καίτοι χωρίς διπλό σύμφωνο, και στην αμέσως επόμενη νέα επιγραφή από την Άρνισσα, της ίδιας περιόδου όπως δείχνει ο παρόμοιος τύπος των γραμμάτων. Δεν αποκλείεται λοιπόν η Στραττώ του Κασ(σ)άνδρου της παρούσας επιγραφής να ανήκει στην ίδια οικογένεια με την Στρατώ του Μαρκελλίνου και της Αλεξάνδρας της επόμενης.

15. ΑΚΕ 4319. Τμήμα επιτύμβιου βωμού (εικ. 21).

Προέρχεται από την ίδια περιοχή με την επιγραφή αρ. **14**.⁹⁶

Απότμημα βωμού από γκρίζο μάρμαρο, αποκεκρουμένο περιμετρικά, καθ' όλες τις πλευρές, συμπεριλαμβανομένης της οπίσθιας. Διατηρεί τμήμα της αρχικής, ενεπίγραφης, επιφάνειας της πρόσθιας όψης του ορθοστάτη και υπολείμματα του στοιχείου μετάβασης από τον ορθοστάτη στην αποκεκρουμένη κατά τα άλλα επίστεψη. Διαστάσεις: ύψος 0,54 μ., πλάτος 0,42 μ., πάχος 0,20 μ. Παρά τις διαφορές, ιδίως στα τριγωνικά γράμματα, των οποίων η δεξιά διαγώνια κεραία προεξέχει και στρέφεται προς τα αριστερά, ο τύπος των γραμμάτων προσομοιάζει αρκετά με εκείνον της προηγούμενης επιγραφής, του οποίου πάντως φαίνεται μεταγενέστερος. Ύψος γραμμάτων 0,025-0,035 μ. Διάστιχα: 0,005-0,012, αρκετά ακανόνιστα.

πρβλ., για παράδειγμα, και τὰ ονόματα Βερεννώ και Ματιννώ στις Αιγές (SEG 35 [1985] 775 και 802, αντίστοιχα).

95. Η Στραττώ του Νικοστράτου είχε διατελέσει *ἀρχινεύσασσα* της Δήμητρας (SEG 44 [1994] 535) στα μέσα του 4ου αι. π.Χ. και ανήκε στη νέα αριστοκρατία των Μακεδόνων εποίκων της πόλης (βλ. M.B. Hatzopoulos, *Cultes et rites de passage en Macédoine* [Μελετήματα 19· Αθήνα 1994] 44-45. Η Στραττώ του Αριδαίου ήταν αναθέτρια στη Δήμητρα στα Καλίνδοια περί τον 1ο αι. π.Χ. (SEG 45 [1995] 770) και ίσως ταυτίζεται με την Στραττώ, μητέρα του Απολλωνίου που τιμάται από την πόλη (SEG 35 [1985] 744, στ. 44· βλ. *BullÉpigr* 1996, 267). Τέλος η Στραττώ, δούλη θεᾶς ἀνικῆτος Μᾶς στην Έδεσσα, αναθέτει στη θεά την πρόσοδο από δύο πλέθρα αμπελώνων το 243 μ.Χ. (Μαρία Σ. Γιούνη, *Provincia Macedonia: Θεσμοί ιδιωτικού δικαίου στη Μακεδονία επί Ρωμαϊκρατίας* [Αθήνα και Κομοτηνή 2000] 296, αρ. 83). Η απελεύθερη Στραττώ της Έδεσσας θα μπορούσε κάλλιστα να έχει πάρει το όνομα της πρώην κυρίας της.

96. Παραδόθηκε το 2007, χωρίς να ζητηθεί αμοιβή, από τον Καραμήτσο Πέτρο, κάτοικο Αγίου Αθανασίου, τον Καρυδόπουλο Κωνσταντίνο, κάτοικο Περαίας, τον Κουρούπη Κωνσταντίνο, κάτοικο Περαίας, και τον Παλάκα Αθανάσιο, κάτοικο Άρνισσας. Η επιγραφή αρ. **14** βρέθηκε από το προσωπικό της ΙΖ' ΕΠΚΑ, κατά την υπόδειξη της θέσης ανεύρεσης της επιγραφής αρ. **15**.

Τέλη 2ου – αρχές 3ου αι. μ.Χ.

[Μαρκ]ελλεῖνος Κο-
[. . .]νος καὶ Ἀλε-
[ξά]νδρα Ἀλεξάν-
4 [δρ]ου Στρατῶν
[τ]ὴν γλυκυτ[ά]-
[την θυγατέρα].

Στ. 1-2: Ἴσως Κο[σμίω]νος, το συχνότερο και το μόνο μαρτυρούμενο στη Μακεδονία (βλ. *EKM A' 27* και *IG X 2, 1 483* της ίδιας εποχής) από τα ονόματα που μπορούν να συμπληρωθούν.

Για το όνομα Μαρκελλίνος, βλ. ανωτέρω, στην επιγραφή αρ. 5, ενώ για το όνομα Στρατ(τ)ώ, βλ. τα σχόλια της προηγούμενης επιγραφής. Αξιοσημείωτη είναι η αιτιατική του ονόματος της νεκρής, με κατάληξη -ν, κατ' αναλογία με την πρώτη και δεύτερη κλίση. Η σίγηση του τελικού -ν διευκολύνει την εποχή αυτή την προσθήκη του ως υπερδιόρθωσης και στις περιπτώσεις όπου δεν απαιτείται γραμματικά.⁹⁷

Αλμωπία

Οι δύο τελευταίες επιγραφές προέρχονται από την Αλμωπία· πρόκειται για τυχαία ευρήματα, ένα παλαιό και ένα νεότερο.

16. ΑΚΕ 2000/895. Απότμημα κίονα (εικ. 22).

Παραδόθηκε στην Αρχαιολογική Συλλογή της Έδεσσας το 2002, με αναφερόμενη προέλευση τη θέση Πόντις του χωριού Αρχάγγελος της Αλμωπίας.⁹⁸ Η θέση βρίσκεται σε απόσταση περί τα πέντε χιλιόμετρα ανατολικά από τον Αρχάγγελο, στη διασταύρωση του δρόμου Αρχαγγέλου - Σκρα με τον παλιό συμμαχικό δρόμο Περίκλειας - Αρχαγγέλου - Σκρα, που ήταν και ο μόνος μέχρι πρόσφατα. Σύντομη επιτόπια έρευνα φέτος απέδωσε μόνο λίγα μη χρονολογήσιμα όστρακα και

97. Πρβλ. τον συνήθη τύπο θυγατέραν (*EKM A' 297, 301, I. Leukorétra 60*).

98. Βλ. Αναστασία Χρυσοστόμου, «Αλμωπία. Οδοιπορικό στο μονοπάτι του χρόνου», στο Ε. Τσιομπανούδη (επιμ.), *Γνωριμία με τη γη του Αλεξάνδρου, από τα προϊστορικά μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ιστορία, αρχαιολογία, τέχνη στον Νομό Πέλλας, 15-16 Ιουνίου 2002* (Θεσσαλονίκη 2003) 139-163, ιδίως 149· της ίδιας, στο *ΑΔ 56-59 (2001-2004) Χρονικά Β' 3β [2012] 442*.

κεραμίδια. Τη θέση επιβλέπει λοφίσκος με βελανιδιές, απ' όπου δεν αποκλείεται να προήλθε ο κίονας.

Αρράβδωτος κίονας από γκριζόλευκο μάρμαρο, αποκεκρουμένος άνω και κάτω. Διαστάσεις: ύψος 1,03, διάμετρος 0,30 (άνω) - 0,35 (κάτω). Από την αρχική ενεπίγραφη επιφάνεια σώζεται μόνο μια στενή λωρίδα καθ' ύψος του κίονα, ενώ η υπόλοιπη αρχική επιφάνεια του κίονα έχει απολαξευθεί για δεύτερη χρήση. Το τμήμα του κίονα που διατηρεί την αρχική ενεπίγραφη επιφάνεια προφανώς θα βρισκόταν σε επαφή με άλλο αρχιτεκτονικό μέλος κατά τη δεύτερη χρήση του, εξ ου και δεν απολαξεύθηκε. Δεκαοκτώ στίχοι μίας ή περισσότερων επιγραφών απροσδιόριστου πλάτους διακρίνονται, με τρία έως πέντε γράμματα ανά στίχο. Ύψος γραμμάτων 0,017-0,025 (Φ: 0,036). Διάστιχα: 0,007-0,014.

2ος-3ος αι. μ.Χ.

	[-----]ΔΙΑΚΟ[-----]
	[-----]ΑΦΗ[-----]
	[-----]ΧΙΑΥ[-----]
4	[-----]ΑΤΙ[-----]
	[-----]ΥΖΟ[-----]
	[-----]ΚΑΠΙ[-----]
	[-----]ΗΡΟΠ[-----]
8	[-- άνέ (;)]θηκε [-----]
	[-----]ΥΠΟ[-----]
	[-----]ΤΕΑ[-----]
	[-----]ΝΤΟΙ[-----]
12	[-----]ΜΙΑ[-----]
	[-----]ΠΙΕΝ[-----]
	[-----]ΤΗΤ[-----]
	[-----]ΙΟΤΑ[-----]
16	[-----]Ο[.]Α[-----]
	[-----]ΜΙΝΜ[-----]
	[-----]

Στ. 1: Η συμπλήρωση του λατρευτικού όρου *διάκονος* θα μπορούσε να παραπέμπει στη λατρεία του Διός Υψίστου (πρβλ. *ΕΚΜ* Α' 26 και 28). Στ. 17-18: Αβέβαια ίχνη γραμμάτων, μάλλον από άλλη χάραξη.

Η κατάσταση διατήρησης της ενεπίγραφης επιφάνειας μόνο τολμηρές υποθέσεις επιτρέπει για το περιεχόμενο του κειμένου. Η πολύ πιθανή συμπλήρωση [ἀνέ]θηκε στον στ. 8 παραπέμπει σε αναθηματική επιγραφή, ίσως σε αρχιτεκτονικό μέλος ενός ιερού. Μήπως πρόκειται για απελευθερωτική πράξη με ανάθεση του δούλου στον θεό –ίσως τον Δία Ύψιστο (βλ. στο υπόμνημα)–,⁹⁹ οπότε θα ήταν ελκυστική η συμπλήρωση ἀφῆ[κε ἐλεύθερον vel sim.] στον στ. 2;¹⁰⁰

17. ΑΚΕ 6104. Επιμήκης ενεπίγραφη λιθόπλινθος από υπόλευκο ασβεστόλιθο (εικ. 23).

Σύμφωνα με αναφορά του αστυνομικού τμήματος Αριδαίας προς την Εφορεία Κλασικών Αρχαιοτήτων Εδέσσης τον Φεβρουάριο του 1989, ο λίθος βρέθηκε ανάμεσα στα οικοδομικά απορρίμματα που προέκυψαν από την κατεδάφιση του ναού της Αγίας Τριάδας των Νερομύλων Αλμωπίας. Η κατεδάφιση του ναού πραγματοποιήθηκε κατά τον Ιανουάριο του ίδιου έτους (1989), μετά από πυρκαγιά, η οποία τον κατέστησε «ετοιμόρροπο», όπως αναφέρεται, τον Δεκέμβριο του 1988. Μερίμνη του προέδρου της κοινότητας Νερομύλων, ο λίθος μεταφέρθηκε προς φύλαξη αρχικώς στην οικία του Βασιλείου Τσάνταλη, κατοίκου Νερομύλων, από όπου και μεταφέρθηκε τελικώς στην Αρχαιολογική Συλλογή της Έδεσσας.¹⁰¹

Η επιγραφή σε μια από τις μακρές πλευρές του λίθου, που θεωρείται η αρχική πρόσθια. Ο λίθος φέρει δύο κύριες αποκρούσεις, κατά τη δεξιά κάτω πρόσθια γωνία του και κατά την άνω αριστερά πρόσθια γωνία του, και άλλες μικρότερες κατά τα λοιπά. Κατά τη δεύτερη χρήση του λίθου απολαξεύθηκε περιμετρικά η πρόσθια

99. Η λατρεία του Διός Ύψιστου μαρτυρείται αρχαιολογικά στην Αλμωπία (Αναστασία Χρυσοστόμου, *Αρχαία Αλμωπία, από τα προϊστορικά έως τα πρωτοβυζαντινά χρόνια* [Θεσσαλονίκη 1994] 78 και εικ. 33, ανάγλυφο αετού από το Γαρέφειο· πρβλ. και την παράσταση αετού σε ανάθημα στην Αρτέμιδα Αγροτέρα από τους Προμάχους [αυτόθι 84 και 83 εικ. 37· SEG 43 [1993] 366], που ίσως υποκρύπτει συσχέτιση της θεάς με τον Δία Ύψιστο). Εάν γίνει δεκτή η υπόθεση περί ανάθεσης δούλου στον Δία Ύψιστο, θα είχαμε τη δεύτερη περίπτωση απελευθερώσεων δούλων στη Μακεδονία με ανάθεση σε αρσενική θεότητα μετά τον Διόνυσο (EKM A' 53-56), γεγονός που θα επιβεβαίωνε την υπόθεση του M.B. Χατζόπουλου ότι ο Διόνυσος και ο Ζευς Ύψιστος αποτελούν διαφορετικές υποστάσεις του παρέδρου της Μεγάλης Θεάς στην οποία κυρίως ανατίθεντο οι απελευθερούμενοι δούλοι· βλ. *I. Leukopetra* σελ. 29-30.

100. Πρβλ. EAM 115.

101. Η ταύτιση της επιγραφής ΑΚΕ 6104 με εκείνη που περιγράφεται εν συντομία στο έγγραφο του Αστυνομικού Τμήματος Αριδαίας με θέμα «Ανεύρεση μαρμάρινης πλάκας και μαρμάρινου κιονόκρανου» (αριθμός πρωτοκόλλου: 3010/1/7-α) οφείλεται στην Αναστασία Χρυσοστόμου. Η επιγραφή αναφέρεται και εικονίζεται στο Χρυσοστόμου, *Αλμωπία* (βλ. σημ. 99) 72 και 73, εικ. 31· πρβλ. *BullEpigr* 1995, 418· SEG 47 [1997] 918-919.

όψη (με βελόνι, κατά τόπους με λάμα) και αποξέσθηκε σημαντικό τμήμα της επιγραφής (βλ. και παρακάτω). Επίσης, απολαξεύθηκε μερικώς με βελόνι η άνω επιφάνεια της λιθοπλίνθου, ώστε να δημιουργηθεί στο κεντρικό της τμήμα ένα ορθογώνιο έξαρμα (κατά 0,03 μ. περίπου), τμήμα της αρχικής άνω επιφάνειας, το οποίο διακοσμήθηκε με αβαθή περιμετρική αυλάκωση και φέρει ακόμη ευρύτατα υπολείμματα σύγχρονης χρωματοκονίας. Ορθογώνιας διατομής μικρός τώρμος (περ. 0,04 x 0,04 μ.) ανοίγεται στο δεξιό τμήμα της κάτω πλευράς της επιγραφής, ενώ μεγαλύτερος, ομοίως ορθογώνιας διατομής τώρμος (περ. 0,065 x 0,07 μ.), ανοίγεται στην άνω επιφάνεια, στο δεξιό (απολαξευμένο με βελόνι) τμήμα της. Η αριστερή παρειά του λίθου διατηρεί μία ζώνη πλάτους περί τα 0,06 μ. κατεργασμένη με οδοντωτή ξοΐδα, ενώ από εκεί και μέχρι το οπίσθιο πέρας της έχει απολαξευθεί αδρομερώς με βελόνι· παρόμοια εικόνα παρουσιάζει και η δεξιά παρειά του λίθου, η οποία όμως θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν στάθηκε δυνατόν να ελεγχθεί παρά μόνον μερικώς· οι ζώνες αυτές θα πρέπει να αποδοθούν στις αρχικές επιφάνειες των δύο αντίστοιχων πλευρών. Η κάτω επιφάνεια του λίθου είναι κατεργασμένη ώστε να είναι σχετικώς επίπεδη, διατηρώντας εκτεταμένα ίχνη της οδοντωτής ξοΐδας, ενώ, όσο έγινε δυνατόν να ελεγχθεί, η οπίσθια επιφάνεια είναι κατεργασμένη μόνον αδρομερώς, με βελόνι.

Διαστάσεις: ύψος 0,41 μ., πλάτος 1,315 μ., πάχος 0, 39 μ. (αριστερή παρειά) - 0,42 μ. (δεξιά παρειά).

Η επιγραφή ήταν χαραγμένη εντός πλαισίου, υπό μορφήν στενής ταινίας που διέτρεχε περιμετρικά την πρόσθια όψη, και σήμερα σώζεται κατά τόπους. Σε όλη την ανεπίγραφη επιφάνεια, και ιδίως στο αριστερό της τμήμα, υπάρχουν έντονα ίχνη απόξεσης. Το ότι η απόξεση αυτή παρέμεινε ατελής και τμηματική (στο δεξιό τμήμα της επιγραφής υπάρχουν σποραδικές αποξέσεις μεμονωμένων γραμμμάτων ή συστάδων γραμμμάτων) παραμένει δυσερμήνευτο. Δεν προκύπτει πάντως κάποια ιδιαίτερη μέριμνα για την απαλοιφή συγκεκριμένου τμήματος του κειμένου ή μεμονωμένων λέξεων και φράσεων. Ύψος γραμμμάτων: στ. 1-5: 0,024-0,033 (Φ: 0,054)· στ. 6: 0,027-0,042, αυξανόμενο προς τα δεξιά. Διάστιχα: 0,007-0,013.

2ος αι. μ.Χ.

Ἡρώων Πάριδός με φίλοι δέρκεσθε ἐπὶ τούτοις
 λάεσιν ᾧ μορφᾶν καὶ τύπον ἰκέλιος·
 ζῶδς <Σ>άων τὰδ' ἔτευξε τέκνου χάριν ἦν ἔτι κούρη
 4 νηπίαχον Μοιρῶν εἶλε μίτος ταχέως·
 ζῆτε θροτοὶ τὸ νῦν τοῦτο εἰδότες, ὅττι καὶ ὁ δαίμ[ων]
 ἠλίικας οὐ κρείνη, ὄν καὶ λάβης· ἴδε, ἄγε.

Στ. 3: ΖΩΟΣΑΩΝ στον λίθο· ο χαρακτήρας παρέλειψε το πρώτο γράμμα του ονόματος του αναθέτη είτε λόγω απλογραφίας, είτε επειδή η προσθήκη του δημιουργούσε μετρικό πρόβλημα στον πρώτο πόδα του στίχου. Στ. 6: Το ήτα του κρείνη έχει χαραχθεί ως τριγωνικό γράμμα· ὄνε λάβης: για την ερμηνεία βλ. στα σχόλια.

Το σε σημεία πρωτότυπο και αινιγματικό αυτό επίγραμμα αποτελείται από τρία ελεγειακά δίστιχα, με μετρικές ανωμαλίες στον πέμπτο στίχο· η διάταξη των στίχων στον λίθο ακολουθεί το μέτρο.

Η μορφή του λίθου αλλά και το περιεχόμενο της επιγραφής, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η υπό εξέταση ενεπίγραφη λιθόπλινθος αποτελούσε μέλος κτιστής ταφικής κατασκευής, η οποία συμπεριλάμβανε και την πλαστική απεικόνιση της νεκρής.

Το μνημείο ανέθεσε εν ζωή (ζωός) ο Σάων –πανελλήνιο όνομα αμάρτυρο ως τώρα στη Μακεδονία¹⁰² για την προεφηβικής ηλικίας (στ. 3-4: κούρην νηπίαχον) νεκρή κόρη του, που δεν κατονομάζεται. Στο επίγραμμα, η νεκρή καλεί τους οικείους της να τη δουν και να την αναγνωρίσουν (στ. 1-2) στη μορφή (στ. 2: *ἰκέλιος· εἰκέλιος* είναι μαρτυρούμενη μορφή τοῦ συνήθους *ἔικελος* ή *ἔκελος*) με την οποία παριστανόταν στο μνημείο – σε άλλη θέση του οποίου ίσως αναγραφόταν και το όνομά της. Η μορφή αυτή παρομοιάζεται με ἥρωαν Πάριδος (στ. 1). Ίσως πρόκειται για αναφορά στον μυθολογικό κύκλο της κρίσης του Πάρη, οπότε η νεκρή θα παριστανόταν ως –ή έστω παρομοιάζεται με την– Αφροδίτη¹⁰³ στην περίπτωση αυτή η αιτιατική ἥρωαν θα οφείλεται στη συχνότατη σύγχυση του φύλου της λέξης στον επιτάφιο λόγο της εποχής.

Μετά τη στερεοτυπική αναφορά στον άωρο θάνατο της νεαρής, με το γνωστό θέμα του νήματος της ζωής που κόπηκε πρόωρα (στ. 4: *Μοιρῶν εἶλε μίτος ταχέως*),¹⁰⁴ ακολουθεί η εξίσου συνηθισμένη στα επιτύμβια επιγράμματα κατακλείδα της «φιλοσοφικής» προτροπής προς τους αναγνώστες· εν προκειμένω, οι παροδίτες αναγνώστες του επιγράμματος καλούνται να ζήσουν το σήμερα, γνωρίζοντας ότι ο *δαίμων* δεν κάνει διακρίσεις με κριτήριο την ηλικία (στ. 5-6) –αξιοσημείωτη είναι η

102. Το όνομα μαρτυρείται σε διάφορες περιοχές του ελληνικού κόσμου, και ιδίως στη Βοιωτία (βλ. το οικείο λήμμα στο *LGPV* IIIA).

103. Ο τοπικός προσδιορισμός *ἐπὶ τούτοις λάεσι* (ο πληθυντικός οφείλεται πιθανότατα στις μετρικές ανάγκες) δεν επιτρέπει υποθέσεις για το είδος της παράστασης –ανάγλυφο ή άγαλμα– που έφερε το μνημείο. Για τις θεοείκελες παραστάσεις θνητών σε μακεδονικά επιτύμβια βλ. Τερζοπούλου, «Θεόμορφες απεικονίσεις» (βλ. σημ. 55) 123-154 και ιδίως 128-132 για τις παραστάσεις γυναικών υπό «μορφὴν και τύπον» Αφροδίτης.

104. Βλ. σχετικά, *Vérilhas, Παῖδες ἄωροι* (βλ. σημ. 5) II 353-358.

έμμεση αναφορά στην κρίση του Πάριδος με το ρήμα που χρησιμοποιείται για τον δαίμονα (κρείνη = κρίνει). Η συνέχεια γίνεται ακόμη πιο δυσοίωνη, με τη μετάβαση στο δεύτερο ενικό πρόσωπο στην παρενθετική πρόταση –το αναφορικό ὄν, αντικειμένου του λάβης, αναφέρεται αναγκαστικά στον δαίμονα του προηγούμενου στίχου– και την παράταξη των δυο προστακτικών, που καλούν τους περαστικούς αναγνώστες να συνεχίσουν τον δρόμο τους.¹⁰⁵

Μια ελεύθερη απόδοση του επιγράμματος θα μπορούσε να είναι η ακόλουθη: «Με βλέπετε, αγαπημένοι, πάνω σ' αυτές τις πέτρες, κατά τη γλυπτή μορφή όμοια με ηρωίδα από τον κύκλο του Πάριδος. Ο Σάων εν ζωή έχτισε το μνημείο τούτο για την κόρη του, που ο μίτος των Μοιρών άρπαξε κι ας ήταν ακόμη νεαρό παιδί. Να ζείτε το σήμερα, θνητοί, τούτο γνωρίζοντας, ότι ο θάνατος, όποιος κι αν σου τύχει, δεν κρίνει με γνώμονα την ηλικία· άντε τώρα (παροδίτη), τράβα τον δρόμο σου».

Αναστασία Χρυσοστόμου

Επίτιμη Προϊσταμένη Τμήματος Αρχαιολογικών Χώρων
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πέλλας
anastasiachrysostomou@gmail.com

Μύρινα Καλαϊτζή

Δόκιμος Ερευνήτρια
ΙΙΕ/ΕΙΕ
mkalaitzi@eie.gr

Πασχάλης Πασχίδης

Κύριος Ερευνητής
ΙΙΕ/ΕΙΕ
paspas@eie.gr

---

105. Γι' αυτήν τη σημασία του ἄγω (φεύγω, προχωρώ), βλ. LSJ, λ. ἄγω II 2. Οι δυο παρατακτικά συντασσόμενες προστακτικές (ἴδε, ἄγε) –ο συμπλεκτικός σύνδεσμος ἰδέ (ἦδέ) πρέπει να αποκλειστεί καθώς θα προκαλούσε ασυνταξία– δεν χρειάζεται να ερμηνευθούν κυριολεκτικά και μεμονωμένα. Και οι δύο έχουν επιφωνηματική χρήση («ιδού, να» και «άντε» αντίστοιχα) και πρέπει να ερμηνευθούν ως σύνολο.

Summary

Seventeen (17) inscribed monuments are presented in this article. Most of them (nos. 1-13) are findings from the area of the Citadel and of the Lower City of ancient Edessa, Macedonia, two of them come from the neighbouring site of modern Arnissa and, lastly, another two come from the region of ancient Almopia, Macedonia. Dating to the Roman Imperial and Early Christian periods, most of them belong to the class of funerary monuments. Humble in their majority as they may be, they are hereby grouped together as they yield new material as to the *onomastikon*, funerary poetry, as well as to the sculptural production and funerary iconographic repertory of ancient Edessa and adjacent areas.

Εικ. 1: Επιγραφή αρ. 1, ΑΚΕ 4507

Εικ. 2: **ΑΚΕ 4522** (βλ. σημ. 4)

Εικ. 3: Επιγραφή αρ. 2, **ΑΚΕ 4523**

Εικ. 4: Επιγραφή αρ. 3, ΑΚΛ 1095

Εικ. 5: Επιγραφή αρ. 3, ΑΚΛ 1095, λεπτομέρεια

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΣΠΑΡΑΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΔΕΣΣΑ, ΤΗΝ ΑΡΝΙΣΣΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΑΛΜΩΠΙΑ

Εικ. 6: Τοπογραφική αποτύπωση τμήματος της κάτω πόλης της αρχαίας Έδεσσας, εσωτερικά της νότιας πόλης. Σημειώνονται τα σημεία εύρεσης επιγραφών με τον αριθμό καταλόγου που έχουν λάβει εδώ εντός παρενθέσεως

Εικ. 7: Επιγραφή αρ. 4, ΑΚΛ 88/1

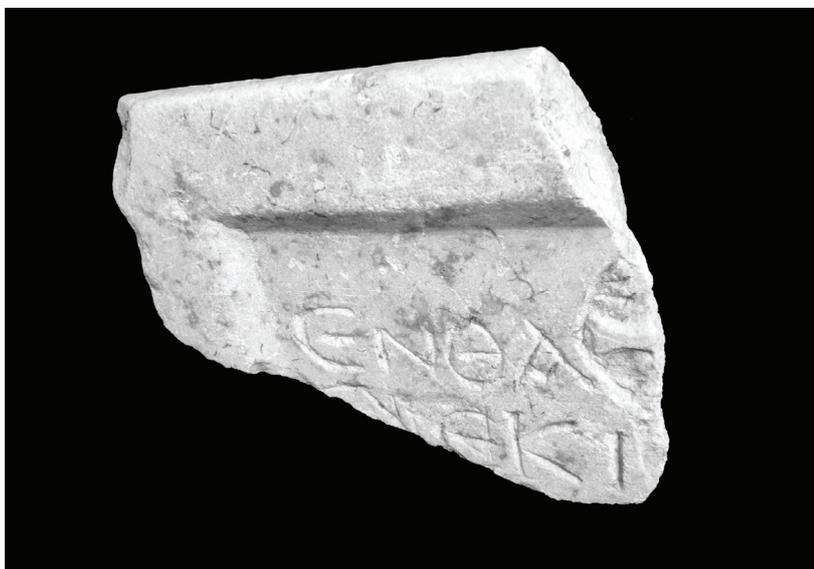
Εικ. 8: Επιγραφή αρ. 5, ΑΚΛ 88/2

Εικ. 9: Επιγραφή αρ. 6, ΑΚΛ 2002/24

Εικ. 10: Επιγραφή αρ. 7, ΑΚΛ 2012/83

Εικ. 11: Επιγραφή αρ. 8, ΑΚΛ 2011/452

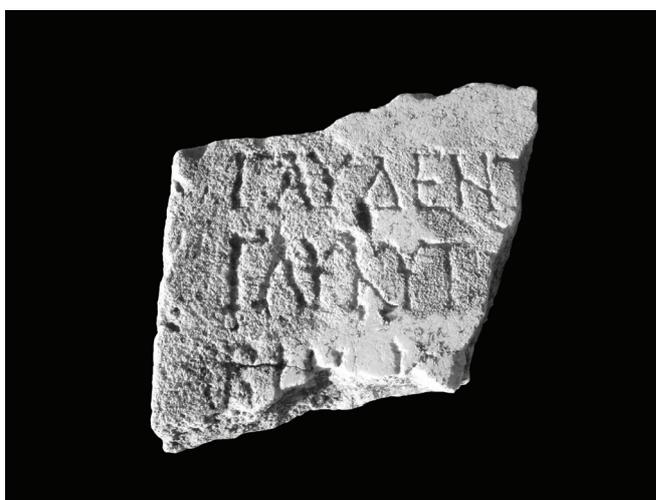
Εικ. 12: ΑΚΛ 2012/97 (βλ. σημ. 69)

Εικ. 13: Επιγραφή αρ. 9, ΑΚΛ 2012/115

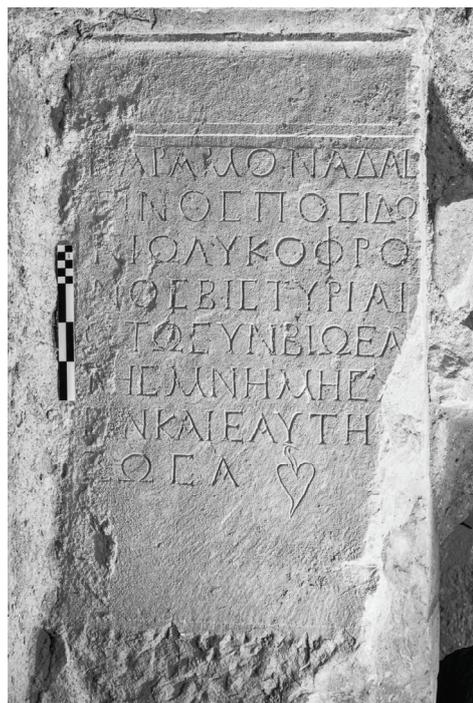
Εικ. 15: ΑΚΛ 2013/5 (βλ. σημ. 72)

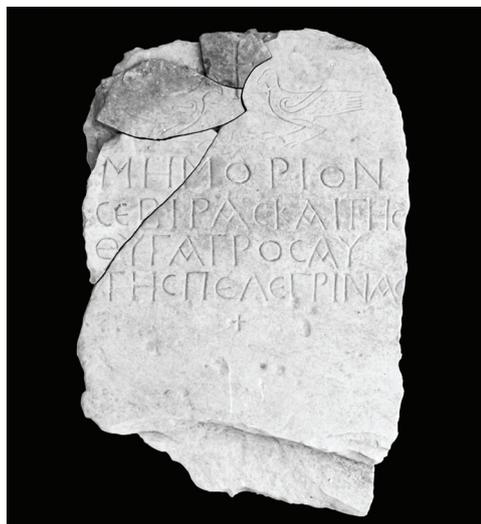
Εικ. 14: Επιγραφή αρ. 10, ΑΚΛ 2012/130

Εικ. 16: Επιγραφή αρ. 11, κατά χώραν

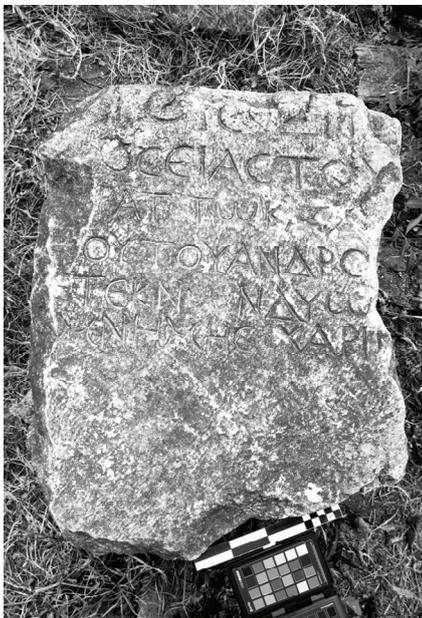
Εικ. 17: Επιγραφή αρ. 11, κατά χώραν (λεπτομέρεια)

Εικ. 18: Επιγραφή αρ. 12, ΑΚΛ 97/41

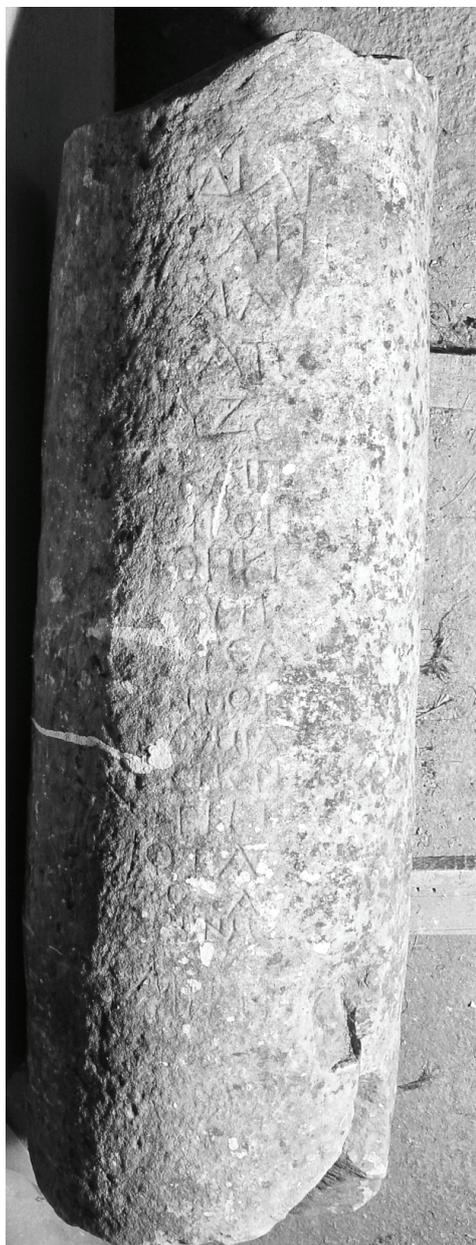
Εικ. 19: Επιγραφή αρ. 13, ΑΚΛ 97/45

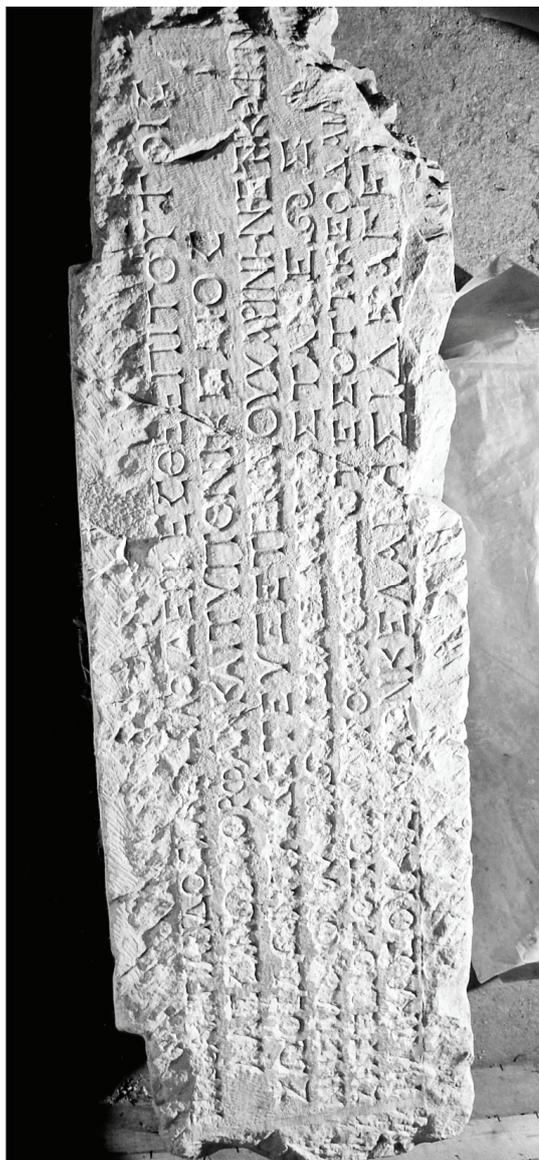
Εικ. 20: Επιγραφή αρ. 14,
ΑΚΕ 4318

Εικ. 21: Επιγραφή αρ. 15, **ΑΚΕ 4319**

Εικ. 22: Επιγραφή αρ. 16, ΑΚΕ 2000/895

Εικ. 23: Επιγραφή αρ. 17, ΑΚΕ 6104